Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 247 (12637) | 1984 чылдың октябрь 25, четверг | 1925 чылда үндезилеттинген | Өртээ 3 көп.

Кедээ ажыл-агыйның ажыл-ишчилери!
Мал ажылының чем баазазын быжыглаңар ооң продуктулуук бедидиңер!
Мал кыштаглаашкынын организастыг эрттирерин чедип алыңар! Мал ажылының продукциязын бүдүрерин көвүдедиңер!

(СЭКП ТК-ның Кыйгырыгларындан).

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленуму

МЕЛИОРАЦИЯНЫҢ УЗУН ХУУСААЛЫГ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ, ЧУРТТУҢ АЪШ-ЧЕМ ФОНДУЗУН ДОКТААМАЛ ӨСТҮРЕР СОРУЛГА-БИЛЕ МЕЛИОРАСТААН ЧЕРЛЕРНИҢ АЖЫГЛАЛЫНЫҢ АЖЫКТЫЫН БЕДИДЕР ДУГАЙЫНДА

СЭКП ТК-ның Пленумунга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш Н. А. ТИХОНОВТУҢ илеткели

Эштер!

СЭКП ТК-ның Чингине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Константин Устинович Черненко болуунуң чайынналчак, ханы утказыг чугаазынга кедээ ажыл-агыйда — социалистиг экономиканың эң кол секторларының бирээзинде ажыл-херектиң байдалын ханызы-биле анализтээн, партияның болгаш чонунуң ээлчеглиг сорулгаларын бүгү талалыг үндезилээн.

Пленумга чугаалажып турар айтырыгның чугулазын ол онзалап демдеглээн, чурттуң аъш-чем фондузун чайгылыш чок өстүрериниң херээнге мелиорацияның ролюн партийжи туруш-биле чырыдып көргүскен. Константин Устиновичиниң чугаазында кирген чүүлдер болгаш түңнелдер СЭКП-ниң XXVI съездизинге ажылдап кылган партияның экономиктиг стратегиязын амыдыралга боттандырар талазы-биле бүгү партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының, хөй-нити организацияларының болгаш күш-ажылчы коллективтерниң практиктиг ажыл-чорудулгазынга удуртулга болуру чигзиниг чок.

СЭКП-ниң экономиктиг стратегиязының эң чугула ярылбас кезээ болза амгы үе-чадазын СЭКП ТК-ның март (1965 ч.) Пленумундан эгелээн аграр политика болур. Партия Төп Комитединиң дараазындагы Пленумнарынга болгаш съездилеринге ол улам ынай хөгжүттүнген. 1990 чылга чедир үеде чурттуң Аъш-чем программазын ажылдап кылган ТК-ның май (1982 ч.) Пленуму аңаа онзагай рольду ойнаан.

Ол политиканы амыдыралга боттандырганының түңнелинде кедээ ажыл-агыйны болгаш ниитизи-биле агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүдериниң хөй-хөй айтырыглары шиитпирлеттинген. Сан-хөө болгаш материалдыг курлавырларны эде хуваарганының ачызында ооң бүдүрүлге фондуларын ынаар талазы-биле чаартыры болгаш калбартыры чедип алдынган. Сөөлгү дөрт-беш чылдарда (1966—1985 ч.) ол сорулгаларга 740 миллиард рубль капитал салыышкыннары салдынган.

СЭКП ТК-ның март (1965 ч.) Пленумунуң соонда эрткен чылдарда ниитилел кедээ ажыл-агыйының кол бүдүрүлге фондулары 4,5 катап өскен болгаш ам 300 миллиард рубль хире боор турар. Күш-ажылдың энергия-биле четсеглеңгени 3,6 катап улгаткан. Кедээге минералдыг чемишчидилгелерни бээри барык 4 катап өскен. Кедээ ажыл-агый ажылдакчыларының амыдырал болгаш күш-ажыл байдалдарында боттуг өскерилгелер болган. Ажыл төлевири өскен, ниитилел фондуларындан төлевирлер улгаткан. Кедээде чуртталга, социал-культура тудуглары калбарып, чурттакчылыг черлерниң газ-биле хандырылгазы өзүп турар.

Экономиканың аграр секторунга бүдүрүкчү күштерни улгаттырар талазы-биле партияның боттандырган хемчеглери кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң чылда ортумак хемчээлин чедиги беш чылда 83 миллиард рубль турганындан оңгу беш чылда 124 миллиард рубль чедирер арганы берген, а эрткен чылын ону 135 миллиард рубль түңге бүдүрген. Аңаа үндезилээш совет кижилерниң аъш-чем-биле, үлетпүрнүң — чиг-эт-биле хандырылгазы экижээн.

Ооң-биле кады, партия Төп Комитединиң Пленумнарынга ооң мурнунда демдеглеп турганы дег, кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң темпилериниң өзүлдези улам улгадып турар негелде-хереглелдерге ам-даа дүүшпейн турар. Ол чорук кедээ ажыл-агыйның, агроүлетпүр комплекизиниң бүгү адырларының ажыктыын бедидерин, кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин улам ынай өстүрерин улам-на шудургу чедип алырын бистен хүлээндирип турар.

Ооң-биле чергелештир бистиң кедээ ажыл-агыйывыс агаар-бойдустуң нарын байдалдарында чорутттунуп турарын барымдаалап көрбес арга чок. Тарылга шөлдериниң 60 ажыг хуузу, кедээ ажыл-агыйның ажыктыг бүгү черлериниң 70 хире хуузу кандааштыныг черлерде туруп турар. Тарылга шөлдериниң элээн кезии шыгы артыкшылдыг черлерде турар. Суг-суггадыг артыкшылдыг боор турар черлер РСФСР-ниң Кара эвес хөрзүннүг зоназында, Сибирьде болгаш Ыраккы Чөөн чүкте, Белоруссияда, Прибалтика республикаларында дыка хөй.

Кандааштыннар сөөлгү чылдарда улам дагынап турар апарган. Оларның уржуктары хөлчок илдең билдинип турар. Агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдары кедээ ажыл-агый культураларының дүжүткүрүнүң дыка эвээжээринге, тарааның, мал чемнериниң, өске-даа кедээ ажыл-агый продукциязының ниити чылдазының көскү өскерлиишкиннеринге чедирип турар. Чижээ, оңгу беш чылдың чылдарында тараа бүдүрериниң хемчээлиниң өскерилгени ылгалы 58 миллион тонна болган. Бо чылдың кандаашкыны база улуг когаралга чедирген.

СЭКП ТК болгаш чазак, кедээ ажыл-агыйда ажыл-херектериниң байдалын база Аъш-чем программазының боттанышкынын анализтеп көргеш, кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезин интенсификастаар, бүгү агроүлетпүр комплекизин улам ынай хөгжүдер талазы-биле үр хуусаалыг улуг хемчээлдиг немелде хемчеглерни боттандырары эргежок чугула деп санап көрген.

«Бедик хөгжүлделиг дээштиг ажылдыг агроүлетпүр комплекизи чоннуң материалдыг чаагай чорууунуң улам ынай өзүлдезиниң, чурттуң бүгү улус ажыл-агыйының ажыктыының бедидериниң эргежок чугула негелдези болур деп санап көрүп, ону үндезин болдуруп турар бис» — деп, Константин Устинович Черненко айыткан.

Ол хемчеглерниң аразында кол черни чурттуң аъш-чем фондузун чайгылыш чок өстүрер сорулга-биле мелиорацияны улам ынай хөгжүдер. Мелиорастаан черлерниң ажыглалының ажыктыын бедидер талазы-биле СЭКП ТК-ның болгаш чазактың ажылдап кылган хемчеглери ээлеп турар. Мелиорацияның узун хуусаалыг программазы Константин Устинович Черненконуң инициативазы ёзугаар бо Пленумга чугаалажып көөрү-биле кииртинген.

Чуртка мелиорация херээн улам ынай кедүрери социал-экономиктиг улуг ужур-дузалыг. Ол чүгле кедээ ажыл-агыйны эвес, а экономиканы ниитизи-биле пропорционалдыг хөгжүдериниң эң чугула негелдези болур деп тодаргай-биле чугаалап болур.

Бир-тээ Пленумнуң киржикчилери белеткеттинген документ-биле танышкан болганда, ооң чамдык, элээн принциптиг чүүлдеринге доктаап көрейн.

I. Мелиорация талазы-биле ажылдың кол түңнелдери болгаш чаа сорулгалар

Партия ТК-ның бо айтырыгга тураскааткан май (1966 ч.) Пленумунуң сөөлүнде чорутттунган черни мелиорастаар талазы-биле ажылдың кол-кол түңнелдериниң дугайында хамыктың мурнунда чугаалап көрейн.

Ол Пленумнуң тодараткан шугумун удуртулга болдургаш, партия Төп Комитеди болгаш чазак мелиорацияны хөгжүдериниң, суг ажыл-агый организацияларының материал-техниктиг баазазын быжыглаарының, суггаттыг болгаш кургаткан черлерни ажыглаарының ажыктыын бедидериниң улуг-улуг айтырыгларын хөй удаа чугаалажып келген. Мелиорацияны хөгжүдер талазы-биле партияның болгаш чазактың ажылдап кылган хемчеглерин боттандырар талазы-биле улуг ажылды партия болгаш совет органнар, кедээ ажыл-агый болгаш суг ажыл-агый организациялары, министерстволар болгаш ведомстволар, совхозтарның болгаш колхозтарның ажыл-ишчилери чорудуп келгеннер.

ТК-ның май (1966 ч.) Пленумундан эгелээш бо беш чылга чедир мелиорацияның сорулгаларынга 115 миллиард рубль хире капитал салыышкынны угландырган. Черни мелиорастаар талазы-биле ажылды боттандырарынга эргежок чугула бүдүрүлге баазазы тургустунган. Суг ажыл-агый организациялары чер казар техника-биле, тракторлар-биле, автомобиль транспорту-биле, тускай машиналар болгаш механизмнер-биле хандырттынган.

Чылда демир-бетон бүдүрер бүдүрүлгелериниң күчүзү 1966 чылда 1 миллион кубометр турганындан бо үеге чедир 10 миллион кубометр чедир өскен. Машиналарны болгаш механизмнерни капитал септелге талазы-биле кылыр тускайжыттынган бүдүрүлгелер тургустунган. Чаа конструкцияларны болгаш кылыгларны бүдүрүп үндүрерин шиңгээдип алган. Чылда ниити хемчээли 12 миллиард кубометр чедер улуг-улуг 118 суг шыгжамырларын туткан. Он-он каналдар эде кылдынган, ажыглалче кирген болгаш тудуп доозарының кырында келген. Оларның аразында Каракум, Соңгу-Крым, Иртыш—Караганда — Джезказган, Днепр—Донбасс, Днепр —Кривой Рог, Улуг Ставрополь, Саратов, Куйбышев, Каршин, Аму—Бухара болгаш өске-даа каналдар бар. Суггарылга четкилериниң узуну 700 муң километр чедип турар. 5 муң насос станциялары тутттунган болгаш 1,5 миллион хире янзы-бүрү гидротехниктиг тудугларны ажылга киирген.

РСФСР-ниң Кара хөрзүннүг эвес зоназында, Поволжьеде, Сибирьде, Ыраккы Чөөн чүкте черни суггарарын болгаш кургадырын хөгжүдери-биле холбашкан ындыг чамдык улуг айтырыглар шиитпирлеттинген. Краснодар крайда, Астрахань обласда, Амударья болгаш Сырдарья хемнериниң аксында рис тарып өстүрер инженерлиг улуг-улуг системалар тутттунган. Голодная, Джизак болгаш Каршин ховуларын чаартканы, Каракум каналын тутканы, Кубаньның бүүрелчиннерин болгаш Украинада болгаш Белоруссияда аргаларда тулаалыг черлерни шиңгээткени дээш аңаа бистиң чонувус чоргаарланыр эргелиг.

Суггаттыг болгаш кургаткан черлерниң шөлү ол үениң дургузунда 17-ден 33 миллион гектар чедир өскен. Тудугнуң ындыг улуг хемчээли болгаш темпизи делегей практиказынга турбаан. Чурттуң чер ажылдыг кол-кол девискээрлериниң барык-ла шуптузу ам бисте мелиорацияда хаара тутттунган. Үнүш ажылының продукциязын бүдүрери ол черлерде доктаамал өзүп турар. Ону бүдүрери 1965 чылда 6 миллиард рубль турганындан эрткен чылын 16 миллиард рубль ажа берген, а ол черлерден ап турар продукцияның деңзигүүрү ооң бүдүрүүшкүнүнүң ниити хемчээлин ёзугаар 20-ден 33 хуу өскен.

Мелиорастаан черлерге тарааның чылда ортумак бүдүрүүшкүнү 1966—1970 чылдарда даазындан бо эртип турар беш чылда 3 катап өскен болгаш 1983 чылда 20 ажыг миллион тонна четкен, ооң иштинде кукуруза тараазы —4,5 миллион тонна болган. Рис бүдүрери 1 миллион тонна турганындан эрткен чылын 2,6 миллион тонна четкен, ол болза чурттакчы чоннуң бо продуктуга негелдезин херек кырында долузу-биле хандырар арганы берген. Хөвең ажылы доктаамал хөгжүп турар. Хөвең чиг-эдин бүдүрери 1965 чылда 5,7 миллион тонна турганынга бодаарга сөөлгү чылдарда 9 миллион тонна ажып турар, ооң аңгыда нарын узун хөвең чылдазы барык 3 катап өскен.

Амгы үеде бүгү хөвенниң болгаш ристиң, ногааның 75 хуузун, чимистерниң болгаш виноградтың 50 хире хуузун, кукуруза тараазының 40 хире хуузун суггаттыг болгаш кургаткан черлерге өстүрүп турар.

Чурттуң чамдык районнарынга мелиорация мал чемин доктаамал өстүрүп алыр байдалды тургузуп алыр арганы берип турар. Эрткен чылын суггаттыг болгаш кургаткан черлерге 37 миллион хире тонна мал чемин алган, ол дээрге 1965 чылдаазындан барык 6 катап хөй болуп турар.

ТК-ның май (1966 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле кылдынган ажылдың дооччу түңнелдери мындыг-дыр, эштер. Кылдынган чүүлдерни демдеглевишаан, бо чугула херекте бар четпестерни оюп эртип болбас ужурлуг бис.

Чаартынган черлерниң ажыктыының ам-даа чавызы шынгыы хожудаашкын болуп турар, ону шиитпирлиг чайладыр ужурлуг бис. Хөй-хөй ажыл-агыйлар ол черлерден амга чедир дыка чавыс дүжүттү ап турар.

Аъш-чем программазын чайгылыш чок боттандырар сорулга-биле чуртта мелиорацияның шынаар талазы-биле чаа деңнелче кедүрери, кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин көвүдедиринге болгаш чер ажылының дески дүжүттүүн бедидеринге мелиорацияның улуг аргаларын бөгүн ажыглаары эргежок чугула деп, партия Төп Комитеди болгаш чазак санап турар.

Мелиорацияны улам ынай хөгжүдерин болгаш ооң ажыктыын бедидерин күрүнениң ниити эң чугула сорулгазы кылдыр партия айтып турар. Узун хуусаалыг программада айыткан улуг хемчеглер ону шиитпирлээринче угланган. Оларны боттандырганның түңнелинде кедээ ажыл-агый культураларының дүжүдүн дыка бедидери, тарааның, ногааларның, кат-чимистерниң, мал чемнери культураларының ниити чылдазын боттуу-биле көвүдедири хандыртынган турар ужурлуг.

Мелиорастаан черлерге тарааның ниити чылдазын 1990 чылга чедир 32 миллион тонна, а 2000 чылга чедир — 55—60 миллион тонна, ооң иштинде кукурузаны 18—20 миллион тонна чедирери көрдүнүп турар. 1990 чылда ол черлерден мал чеминиң единицазынга шилчиткени-биле 80 хире миллион тонна мал чемнерин, а 2000 чылда — 115—125 миллион тоннадан эвээш эвести алган турар ужурлуг. Ынчаарга люцерна болгаш өске-даа бобы культураларының тарылга шөлдерин эң-не калбартыры мал чемнерин белок талазы-биле эки балансылаарынга арганы бээр. Суггаттыг болгаш кургаткан черлерге ногааларны болгаш эрте быжар картофельди бүдүрери 1990 чылга чедир хоорайларның болгаш үлетпүр төптериниң чонунуң хереглелдерин бүрүн хандырарынга эргежок чугула хемчээлдерге чедер. Дүжүттүг бедидериниң болгаш Ортаакы Азияга, Казахстанга болгаш Азербайджанга суггаттыг хөй черлерни улам ынай комплекстиг шиңгээдип алырының күсели-биле хөвең чиг-эдин бүдүрери көвүдээр.

Программада улуг сорулгаларның айыттынганы илдең-дир. Оларны боттандырары партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының, колхозтарның болгаш совхозтарның ажыл-ишчилериниң, эртемденнерниң болгаш кедээ ажыл-агыйның специалистериниң, өске-даа адырларының ажылдакчыларының идепкейлиг ажылдаарын, мелиорация хөгжүлдезиниң үези келген айтырыгларын шиитпирлээрин чаа ёзу-биле көөрүн негеп турар.

II. Мелиорастаан черлерни улам ажыктыг ажыглаар

СЭКП ТК болгаш чазак мелиорация талазы-биле программаны ажылдап кылбышаан, хамыктың мурнунда бар черлерни ажыглаарын үндезини-биле экижидерини, суггаттыг болгаш кургаткан черлерден бедик эгидилгени чоокку чылдарда алырының, шөлдерниң дүжүттүүн бедидериниң эргежок чугулазын барымдаалап көрген.

Төлевилээн дүжүттү алыр дээш демисел кедээ ажыл-агыйның болгаш суг ажыл-агыйының хөй организацияларының, колхозтарның болгаш совхозтарның кол сорулгазы кылдыр ам-даа тургустунмаанын чугаалаан болгай мен. Чамдык черлерде суггаттыг шөлдерниң дүжүдү суггат чок черлерниң дүжүдүнүң деңнелинде херек кырында туруп турар.

Тудуг тургузарынга хөй-хөй миллион рубль чарыгдаттынганының хиризинде-ле чамдык улуг-улуг суггарылга системаларында дүжүт аргажок куду болуп артып шаан. Чижээ, эрткен чылын Волгоградтың улуг суггарылга системазынга бир гектарга онаажтыр төлевилелде көрдүнгенин ёзугаар 38 центнерниң орнунга чүгле 19 центнер тарааны, силостаар кукурузаны — 400 центнерни алырының орнунга 160, хөй чылдыг сигеннерни 100 центнерниң орнунга 69 центнерни бир гектардан алган. Заволжьениң, Палассовскиниң болгаш өске-даа суггарылга системаларында байдал база ындыг.

Дүжүттүң куду болуп турары колдуунда-ла ажыл-агыйжы эвес чоруктуң, кедээ ажыл-агый культураларының индустриалдыг технологиязын, бедик продуктулуг сорттарны болгаш гибридтерни оожум нептередип, минералдыг чемишчидилгелерни болгаш техниканы багай ажыглап, суггаттыг черлерге суггарылганы четпес организастааның түңнели болуп турар.

РСФСР-ниң Кара хөрзүннүг эвес зоназында мелиорастаан черлерниң ажыглалының дугайын онзалап чугаалаксаан ийик мен. Аңаа сөөлгү он чылда кургадылга талазы-биле улуг ажылды чоруткан, улуг капитал салыышкыннарны шиңгээдип алган. Мелиорацияга үндезилээш тараа болгаш өске-даа культураларның бедик дүжүдүн, мал ажылының продуктулуун бедидерни чедип алган ажыл-агыйлар бо зонада эвээш эвес.

Ооң-биле кады Кара хөрзүннүг эвес зонаны чаартыр талазы-биле хемчеглерни боттандырарында улуг хожудаашкыннарны эскербейн барып болбас бис. Чамдык областарда суг ажыл-агый тургузуушкунунда шынгыы четпестерни болдуруп, культура техниктиг ажылдарны куду темпилиг чорудуп, четкилер септелгезин чогуур өйүнде чорутпайн, кургаткан черлерже минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелерни четпес теп турар. Кужурлуг хөрзүннерге чугай тегериниң айтырыгларын багай шиитпирлеп турар.

Ооң түңнелинде кедээ ажыл-агый культураларының дүжүткүрү болгаш продукция бүдүрери оожум өзүп турар. Ажыл-агыйларның бештиң бир кезии бир гектардан-на 12 центнер тараа культураларын ап турар.

Псков, Кострома, Новгород, Калинин, Горький, Иваново болгаш өске-даа областарда экижиткен черлерни ажыктыг эвес ажыглап турар.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, партияның область комитеттери болгаш облкүүскомнар, агроүлетпүр комплекизинде кирип турар эвилел база республика министерстволары болгаш ведомстволар кедээ ажыл-агый продукциязының бүгү хевирлерин бүдүрериниң талазы-биле Аъш-чем программазында айыттынган хемчээлдерни Кара хөрзүннүг эвес зонаның ажыл-агыйларының чедип алырын хандырар сорулга-биле хамыктың мурнунда чаарттынган черлерниң ажыглалында ол четпестерни чайладырынче угланган бүгү хемчеглерни алыр херек. Мелиорация тудуушкунун ажыл-агыйларга материал-техниктиг баазаларны болгаш социал инфраструктураларны быжыглаары-биле холбаштырары чугула.

Черлерни суггарар талазы-биле улуг ажылды Ортаакы Азияның республикаларында чорудуп турарын маңаа демдеглээн болгай. Ол девискээрге суг ажыл-агыйының тудуушкунунга болгаш чаа черлерни шиңгээдиринге күрүне хөй акша-хөреңгини үндүрүп турар. Суггаттыг черлерниң шөлдери 7 млн. гектар четкен. Ол шөлдерниң продуктулуу база бедээн. Ынчалза-даа тургустунган потенциалды ында база долу күш-биле ажыглавайн турар. Ажыл-агыйларның барык бештиң бир кезии бир гектардан-на хөвенниң 20 центнерден куду, колхозтарның болгаш совхозтарның дөрттүң бир кезии бир гектарга онаажтыр 30 центнер чедир тарааны, ийи ажыл-агыйның-на бирээзи бир гектардан-на 150 центнерден эвээш ногаа дүжүдүн ажаап ап турар. Бо бүгү дээрге черниң мелиоративтиг байдалын экижидериниң айтырыгларынче ам-даа четпес кичээнгей салып, чер ажылының эртемге үндезилеттинген зона системазын оожум нептередип турарын херечилеп турар-дыр. Ынчангаш үндүрген акша-хөреңгиниң беримчезин бедидер талазы-биле маңаа база улуг ажылды чорудар сорулга туруп турар.

Кедээ ажыл-агый министерствозу, Суг ажыл-агый министерствозу, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, чер-черле партия болгаш совет органнар суггаттыг болгаш кургаткан черлерге чүгле төлевилел ёзугаар күчүнү чедип алган эвес, харын ону ажырган мурнакчы ажыл-агыйларның, бригадаларның болгаш звеноларның дуржулгазын улам калбаа-биле нептередир дугайында сагыш салыр ужурлуг. А ындыг дуржулга чурттуң бүгү зоналарында бар.

Чижек кылдыр Херсон областың Белозерск районунуң Киров аттыг колхозун ап көрээли. Ооң даргазында СЭКП Төп ревизия комиссиязының кежигүнү, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Дмитрий Константинович Моторный ажылдап турар. Эртемниң сүмелеп турары агротехниктиг болгаш мелиоративтиг хемчеглерниң бүгү комплекизин ажыглаарынга үндезилээш, ажыл-агый сөөлгү он чыл иштинде күзүн чажар кызыл-тастың дүжүдүн бир гектардан-на ортумаа-биле 63 центнерни, гектарга онаажтыр силостаар кукурузаны—620, сигенге ажыглаар люцерназы—117, малдың ногаан чемнерин — 400 центнерни ап келген.

Өске бир чижек. Крым областың Нижнегорск районунда Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Валентин Иванович Черфастың даргалаары Крупская аттыг колхоз эртемниң болгаш мурнакчы дуржулганың чедиишкиннерин идепкейлии-биле нептеретпишаан, суггаттыг гектар черден тараа бүдүрерин чыл бүрүде көвүдедип турар. Бир эвес чедиги беш чылда ында бир гектардан-на 18 центнерни алган болза, сески беш чылда—34, тоску беш чылда—42, оңгу беш чылда—54, он бирги беш чылдың үш чылдарында—57 центнер тарааны бир гектардан-на алган.

Ол дээрге, эштер, күш-ажылдың кайгамчык үлегер-чижээ-дир. Суггаттыг черлерде ажылдап турар бүгү-ле колхозтар болгаш совхозтар ол ажыл-агыйларга деңнежир ужурлуг. Бүгү колхозтарны болгаш совхозтарны мурнакчыларның деңнелинге чедир кедүрери чугула, ам ындыг аргалар бүгү черлерде бар, ол дээрге чуртка херек болуп турар кедээ ажыл-агыйның хөй санныг немелде продукциязын алыры-дыр.

Мелиорастаттынган черни ажыглаарын экижидер сорулганы программада салган. Эрткен беш чылда янзы-бүрү чылдагаан-биле чуртка бир чылда-ла ортумаа-биле бөдүн чартык миллион ажыг гектар суггаттыг черни ажыглавайн база суггарбайн келген. Мелиорастаттынган черниң дыка улуг шөлү шынар талазы-биле экижидилгени, тарылга база кургадылга системаларын чаартып кылырын негеп турар. Суггаттыг база кургаткан черниң гектар бүрүзү тараа болгаш кедээ ажыл-агыйның өске-даа продукциязын бүдүрерин көвүдедиринге долу күш-биле ажыглаттынган турзун дээш ол ажылдарны чорударын дүргедедир херек. Шуут долузу-биле азы кырын-даа экижидерин негеп турар боду бүткен шынаалар болгаш одарлар бисте эвээш эвес. Ол ажылдарның үнези аар эвес, кылыры-даа бөдүүн болгаш ооң-биле кады аажок ажыктыг. Ол ажылдар шөлдүн дүжүдүн 1,5—2 катап бедидер аргалыг. Үр хуусаалыг программада культура техниктиг ажылдарның хемчээлин аажок улгаттырарын көрүп турар. Он ийиги беш чылда ол ажылдарны 8 млн. ажыг гектарга чорудар апаар. Ол сорулга-биле чүгле суг ажыл-агый организацияларының эвес, харын Сельхозтехниканың, Сельхозхимияның бүдүрүлгелериниң болгаш колхозтарның база совхозтарның боттарының-даа аргаларын ажыглаар апаар.

Тарылга шөлдериниң тургузуун база экижидерин негеттинип турар. Кукурузаны үрезин кылдыр тарырда суггаттыг черлерни хөйү-биле ажыглаары эргежок чугула. Эрткен чылын ындыг тарылгага суггаттыг черлерниң чүгле 6-ла хуузун ажыглаан. Ол дээрге кончуг эвээш-тир. Кукурузаны үрезин кылдыр тарырын хамыктың мурнунда Россияның мурнуу болгаш мурнуу-чөөн районнарынга Украинага база Молдавияга калбартыр аргалыг. Суггаттыг черлерге кукурузаны Ортаакы Азияның, Казахстанның, Закавказтың республикаларынга аажок хөйнү тарып өстүрер херек.

Чурттуң девискээр бүрүзүнге экономиктиг анализке үндезилеп тургаш, тарылганың эң-не шын тургузуун тодарадыры эргежок чугула.

Тараа болгаш кедээ ажыл-агыйның өске-даа культураларының дүжүткүрүн бедидер база ооң ниити чылдазын көвүдедир сорулга-биле индустриалдыг технологияны ажыл-агый культураларын программа ёзугаар тарып өстүрериче дүрген шилчиирин программада көрүп турар.

Катап тарыыр, аралаштыр база солуштур тарыыр культураларны, калбаа-биле ажыглаарын хандырар. Ам шак ындыг культуралар 500 муң гектардан шоолуг хөй эвес ийикпе суггаттыг

(Уланчызы 2-ги арында).

ЭШ Н. А. ТИХОНОВТУҢ ИЛЕТКЕЛИ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

черлерниң 3,5 хуузун ээлеп турар, оларны Ортаакы Азияның, РСФСР-ниң мурнуу областарының ажыл-агыйларынга, Украинага, Грузияга, Азербайджанга, Молдавияга хөйү-биле көвүдедип болур. Ол курлавырны бүрүн долузу-биле ажыглаар болза, мал чеми болгаш крупа культураларын бүдүрерин аажок улгаттырар арганы бээр.

Суггаттыг болгаш кургаткан черлерге чемишчидилге онза чугула дегеттинер дээрзин билдингир. Ынчалза-даа дүжүттүг бедидериниң бо фактору амдаа долу хемчээл-биле ажыглаттынмайн турар. Эрткен чылын суггаттыг черниң гектар бүрүзүнге чүгле 250 килограмм чемишчидилгени төккенин агартынар аргавыс чок, а ол дээрге норма ёзугаар негелдеден 25-30 хуу эвээш бооп турар-дыр. Кургаткан черлерге чемишчидилгени база эвээш төп турар. Ооң-биле кады республикаларның болгаш областарның бар болуп турар курлавырлары минералдыг чемишчидилгелер-биле суггаттыг база кургаткан-даа черлерни бүрүн хандырып болур аргалыг турган.

Чемишчидилге четпес дээр янзы-бүрү чылдагааннарны соксадыр херек, эштер. Экижиткен черлерни бистер минералдыг база органиктиг чемишчидилгелер-биле бүрүн норма ёзугаар хандырар ужурлуг болгаш ындыг аргавыс-даа бар. Минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелерни, а ол ышкаш үнүш камгалалының чепсектерин шын ажыглап, ооң бедик беримче алыры дээш агрохимия албанының, эртем-шинчилел институттарының ажыл-чорудулгазын шыңгызы-биле экижидер, ажыл-агыйлар удуртукчуларының болгаш специалистериниң харысалгазын бедидер ужурлуг бис.

Кедээ ажыл-агый культураларының дүжүдүн болгаш ниитти чылдазын бедидериниң улуг курлавырлары бичии суггарылгада бооп турар. Тус-тус черлерниң агым сугларын болгаш чер иштиниң сугларын таарыштыр ажыглап турган, эвээш эвес кедээ ажыл-агый шөлдерин немештир суггарып болурун практика көргүзүп турар. Соңгу Кавказтың, Поволжьениң, Казахстанның, Азербайджанның болгаш өске-даа республикаларның ажыл-агыйларында черлерни суггарары-биле улуг эвес хөөлбектерниң болгаш суг шыгжамырларын тургузарының дуржулгазын калбаа-биле нептередири чугула. Донецк областың Марьинск районунда ук черниң агым суглары болгаш чер иштиниң суглары-биле 15 муң гектар чедир черни суггарып, ол шөлдерден район ногааларының болгаш мал чеми культураларының бедик дүжүдүн ажаап ап турар. Ол ышкаш бистер чазын аккан суглар-биле суггарылганы долузу-биле ажыглаар ужурлуг бис. Суггарылганың ол аргазы мал чемнери бүдүрерин көвүдедириниң улуг курлавыры болуп турар.

Бистер тургустунган мелиоративтиг фондуну ажыглаарының дугайын чугаалап тургаш, Суг ажыл-агый министерствозунуң, Кедээ ажыл-агый министерствозунуң болгаш Кат-ногаа ажыл-агый министерствозунуң адынга шыңгыы шүгүмчүлелди бөгүн кылыр ужурлуг бис. Эштер Васильев, Месяц, Козлов олар күрүнениң тускайлап бергени улуг саң-хөө болгаш материалдыг курлавырларының хөй эгидилгези дээш улам шыңгыы демиселди чорудуп, ажыл-агыйжы эвес чоруктуң кандыг-даа фактыларын шиитпирлиг буруу шавары негеттинип турар. Черлерни мелиорастаарын улам хөгжүдериниң болгаш оларның ажыктыын бедидериниң программазында айыттынган сорулгалар ол министерстволарның организакчы ажылды бедидерин, ажылдың оларга даандырган участогу дээш, партияның болгаш чазактың шиитпирлерин күүседири дээш бедик харысалгалыг болурун негеп турар.

Мелиорастаан черлерниң продуктулуун улам бедидери болгаш программада айыттынган сорулгаларны чедип алыры-биле кедээ ажыл-агый болгаш суг ажыл-агый органнарының, ажыл-агыйларның болгаш ажыглал албан черлериниң аразынга харылзааларны сайзыраңгайжыдары эргежок чугула.

Амгы үеде бисте кандыг байдал тургустунганыл? Күрүне чылдың-на, үстүнде демдеглеттингени ышкаш, дыка хөй саң-хөө болгаш материалдыг курлавырларны суг ажыл-агыйының тудуушкунунга, культура-техниктиг ажылдарны кылырынга тускайлап берип турар. Суггаттыг бир гектар чаа черни ажыглалга кирериниң чарыгдалдары ортумаа-биле 5 муң рубль чедип турар. Ындыг турбуже-ле, кедээ ажыл-агый болгаш суг ажыл-агый организацияларының, колхозтарның болгаш совхозтарның ол черлерни ажыглаары дээш харысалгазы куду бооп турар. Ол чүү чүвеге чедирерин бистер эки билир бис. Он-он муң гектар суггаттыг болгаш кургаткан черлер чылдың-на ажыглаттынмайн чыдып каар. Оларның дыка хөйү ажыглалдан үнүп турар. Ындыг черлерни катап тургузарынга хөй акша-хөреңгини болгаш материалдыг курлавырларны чарыгдаар апаар болгаш ол чорук продукцияның бот-өртээниң улгадырынга чедирер.

Мелиорастаан черлерни ажыктыг кылдыр ажыглаарынга ажыл-агыйларның удуртукчуларының болгаш күш-ажылчы коллективтериниң экономиктиг база моральдыг харысалгазын күштелдирериниң дугайында айтырыгны амыдырал боду-ла тургузуп келген. Колхозтарның болгаш совхозтарның, суг ажыл-агый организацияларының, ажыглал албан черлериниң болгаш районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннарының суггаттыг болгаш кургаткан черлерни ажыглаар талазы-биле керээ ёзугаар тодаргай хүлээлгелерни алыры эргежок чугула деп, СЭКП ТК болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели санап турар.

Мелиорация системаларын болгаш суггарылга техниказын эки байдалга тургузары, минералдыг чемишчидилгелерни болгаш үнүштер камгалаар бүдүмелдерни таарымчалыг хуусааларда болгаш чогуур хемчээлге төгерин суг ажыл-агый организацияларының, сельхозхимия болгаш сельхозтехника бүдүрүлгелериниң боттарынга хүлээнген турары көрдүнүп турар.

Ынчаарга ажыл-агыйлар доктааттынган хуусааларында дүжүттүң планнаттынган, а ооң соонда төлевилеттинген хемчээлинче үнерин, кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң чогуур хемчээлдерин чедип алырын хүлээнир ужурлуг. Олар ону хандырарын чедип алгаш, ажылдакчыларга экономиктиг идиг бээриниң болгаш материалдыг шаңналмактап кылырының четчир бедик хемчээлдиг фондузун тургузарынга дыка хөй түңнерни тускайлаар аргалыг болу бээр. Ажыл-агыйларның боттарының хүлээлгелерин күүсетпээн, агротехниктиг хемчеглерниң комплекизин үрээн, ажылды багай организастаан, кедээ ажыл-агый продукциязын чедир албаан таварылгада олар шыңгыы материалдыг харысалганы чуктээр апаар. Бир эвес олар боттарынга алган хүлээлгелерин күүсетпес болза, суг ажыл-агый организацияларындан, а ол ышкаш сельхозтехниканың болгаш сельхозхимияның бүдүрүлгелеринден база чогуур экономиктиг негелделерни салыр апаар.

Моон алгаш көөрге, хүлээлгелер болгаш харысалга—ниити талалыг бооп турар-дыр. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, ол шын чорук-тур, эштер. Ол социалистиг ажыл-агый чорудулгазының принциптеринге дүгжүр, кедээге бот-орулга-чарылганы быжыглаар. Ындыг керээлиг харылзааларны күштелдирер чоруктан суггаттыг болгаш кургаткан черлерни ажыглаарын тооп көрбес чорук узуткаттынар болгаш оларның ажыктыын дыка улгаттырар арганы бээр.

База бир айтырыг дугайында. Колхозтарның болгаш совхозтарның суггарылга болгаш кургадылга иштики ажыл-агый системаларын суг ажыл-агый организацияларының балансызынга дамчыдып бээр дугайында чугаа болуп турар.

Иштики ажыл-агый мелиоративтиг фондуларының өртээ амгы үеде 20 миллиард рубль болуп турар, 1990 чылга чедир 34 миллиард рубль чедер. Районнарның хөй нуруузунда иштики ажыл-агый суггарылга болгаш кургадылга четкилери колхозтарның болгаш совхозтарның балансызында туруп турар. Ажыл-агыйларда эргежок чугула техниканың болгаш бедик мергежилдиг специалистерниң чок болуп турары ол четкилерни техниктиг чогуур деңнелге тургузар арганы бербейн турар. Ол системаларны суг ажыл-агыйының ажыглал организацияларының балансызынга дамчыдып бээр дугайында саналдарны эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, чер-черниң партия болгаш совет органнары киирген.

Бо айтырыгны СЭКП ТК болгаш чазак чугаалажып көрген болгаш иштики ажыл-агый суггарылга, кургадылга болгаш коллектор-дренаж четкилерин, оларда деришкиннерни колхозтарның болгаш совхозтарның балансызындан (оларның чөпшээрешкени-биле) суг ажыл-агыйының организацияларының балансызынга дамчыдып бээрин он ийиги беш чылда боттандырары, оларны хандырарынга база септээринге чарыгдалдарның 30 хуузун күрүне бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле, 70 хуузун ажыл-агыйларның боттарының хөреңгилериниң күсели-биле дуглаары эргежок чугула деп саналган.

Эвээш орулгалыг болгаш карылгалыг ажыл-агыйларда иштики ажыл-агый мелиоративтиг системаларны хандырарын болгаш септээрин акшаландырар талазы-биле партия болгаш чазактың моон мурнунда чамдык шиитпирлерин ёзугаар доктааттынган чурумну ол чылдарда РСФСР-ниң Кара хөрзүнүг эвес зоназынга, Грузин ССР-ниң Колхид оргулажынга, Ыраккы Чөөн чүктүң экономиктиг районунга, Алтай, Краснодар, Ставрополь крайларга болгаш Дагестан АССР-ге хевээр арттырар.

Колхозтарның болгаш совхозтарның иштики ажыл-агый суггарылга болгаш кургадылга четкилерин суг ажыл-агыйының организацияларының балансызынга дамчыдары ол четкилерниң ажыглалын экижидеринге, мелиорастаан черлерге тараан культураларның дүжүдүн өстүреринге таарымчалыг салдарны чугаажок чедирер.

Ол ышкаш колхозтарда болгаш совхозтарда чаашкынналдырар машиналарны ажыглаарын экижидеринче угланган хемчеглерни доп-дораан алыры чугула. Ажыл-агыйларда оларның саны көвүдеп турар, а ук агрегаттарны специализастаан организацияларның ёзулуг хандырылгазы ам-даа чедип албаан. Ооң түңнелинде кажан шөлдерге суггарылга эргежок чугула турда безин хөй муң машиналар ажылдавайн турар. Сельхозтехкурком болгаш Судноолар үлетпүрүнүң министерствозу суггаттыг болгаш кургаткан черлерде ажылдап турар чаашкынналдырар машиналарның база механизмнерниң ажыглалын дыка экижидер болгаш ол дээш бүрүн харысалгалыг болур ужурлуг.

Ынчангаш эштер, суггарылга болгаш кургадылга системаларын шынарлыг тудар база чогуур үезинде ажыглалга киирер дээш, оларны септээр база чогуур чурумга тургузуп ажаар дээш Суг ажыл-агый министерствозунуң харысалгазын бедидери, мелиорастаан черлерге ажылдарны органзастаарын экижидери негеп турар.

Мелиорастаан черлерде ажылдап турар бүгү машиналарны («Фрегат» болгаш «Кубань» деп чаашкынналдырар машиналардан аңгыда, оларның фирма хандырылгазын Судноолар үлетпүрүнүң министерствозу чорудуп турар) септээри, эдери, хандырары дээш Сельхозтехкурком бүрүнү-биле харыылаар, минералдыг чемишчидилгелерни, чугай материалдарын болгаш үнүштер камгалаар чүүлдерни доктааттынган нормаларга бүрүн дүүштүр чогуур хуусаазында Союзсельхозхимия чорудуп бээрин, ажыглаарын хандырар хүлээлгелиг.

Кедээ ажыл-агый министерствозу, колхозтар болгаш совхозтар боттарында бар мелиорастаан черлерни ажыктыг кылдыр ажыглаар дээш, кедээ ажыл-агый культураларының бедик дүжүттүг сорттарын ажыглап херелгээри, техниканың бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаары, индустриалдыг технологияны, күш-ажылды органзастаарының мурнакчы арга-методтарын болгаш хевирлерин шиңгээдип алыры, дүжүттүң бедидери-биле холбашкан бүгү хемчеглерни боттандырары, ооң иштинде продукцияның бот-өртээн чиңгедири дээш харысалгалыг болур ужурлуг.

Мелиорация болгаш суг ажыл-агый, Кедээ ажыл-агый министерстволарының, Сельхозтехниканың бүгү организацияларының, колхозтарның болгаш совхозтарның, оларның удуртукчуларының болгаш тускай эртемниглериниң, колхозчуларның болгаш ажылчыннарның ажылы моон соңгаар албан эчис түңнели-биле — доктаамал бедик дүжүттү алганы-биле, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн доктаамал бедиткени-биле, продукцияның бот-өртээн чиңгеткени-биле үнелеттинер апаар. Суггаттыг болгаш кургаткан черлерден бедик дүжүттү алырын хандырган коллективтер болгаш ажылдакчылар күш-ажылы дээш ол чергелиг улам улуг төлевирни база чогуур материалдыг шаңналды алыр.

Черлерни мелиорастаарының төлевилеттинген планнарын боттандырары хөй-хөй миллион кижилерниң күженишкиннерин негээр. Бүдүрүлге коллективтериниң инициативазын болгаш ажыл-агыйжызын бүгү талалыг деткиири база хөгжүдери эргежок чугула. Организакчы ажылдың төвү ам шуут дорту-биле коллективтерже — звеноларже, бригадаларже, участоктарже, салбырларже болгаш фермаларже угланган турар ужурлуг. Ажыл-херекти олар эки дүжүттү чүгле бо чылын эвес, а келир чылдарда-даа алырынга материалдыг сонуургалдыг кылдыр ынчаар тургузар херек. Коллективтиг керээни, күш-ажылдың аккорд-шаңналдыг төлевир системазын, ажыл-агыйжы иштики санажылганы, бүдүрүлгелерде бар шаңнал-мактаалдың фондуларын болгаш план-экономиктиг механизмниң өске-даа аргаларын билдингир ажыглаары эргежок чугула.

Чер болгаш машиналар тарылга ээлчештирилгезиниң долу эргилдезинден эвээш эвес үеде доктаамал коллективтерге быжыглаттынгаш турары чугула. Совхозтар директиялары болгаш колхозтар баштаар черлери керээлиг звеноларга болгаш бригадаларга бедик шынарлыг үрезиннерни, чемишчидилгелерни, үнүш камгалалының херекселдерин, техниканы, а ол ышкаш алдынары көрдүнүп турар дүжүттү барымдаалап сугну чогуур үезинде бээрин магадылаар ужурлуг.

Коллективтиг керээ амгы үеде улам улуг нептереп турар. Ставрополь крайда болгаш Саратов областа херек кырында ам безин бүгү суггаттыг черлер коллективтиг керээниң аргазы-биле ажылдап турар бригадаларда болгаш звеноларда быжыглаттынган. Ол эки түңнелдерни көргүзүп-даа турар. Ынчалзажок чамдык областарда, чижээ, Ульяновск, Куйбышев, Рязань, Николаево, Брянск областарда күш-ажылды органзастаарының бо депшилгелиг аргазы мелиорастаан черлерде ам-даа эки нептеревээн. Ында коллективтиг керээни шуут-ла тооп көрбейн турар. Күш-ажылды органзастаарының болгаш ажыл төлевириниң бо бодун эки деп көргүскен хевирин суггаттыг болгаш кургаткан черлерде ажылдап турар бүгү бригадаларга болгаш звеноларга шудургу ажыглап киирер херек. Ол дугайында бир-ле дугаарында чер-черде партия болгаш совет органнар, Кедээ ажыл-агый министерствозу база ажыл-агыйларның удуртукчулары сагыш салыр ужурлуг.

Аъш-чем фондузун чайгылаш чок өстүрер сорулга-биле мелиорастаан черлерниң ажыглалының ажыктыын бедидери — бүгү партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының, колхозтарның болгаш совхозтарның күш-ажылчы коллективтериниң бирги чергелиг чугула херээ.

агый ужур-дузалыг каш-каш муң километр дурттуг кол суг дамчыдар шугумнарны тудар болгаш чаартыр апаар. Ол сорулгаларга 50 миллиард ажыг рубльдиң капитал салыышкыннарын (1984 чылдың январь 1-ниң өртектери-биле) үндүрер деп турар. Өскээр чугаалаарга, ол дээрге бо беш чылда шиңгээттинери көрдүнүп турар түңнен 6 миллиард рубль хөй болуру-дур.

Черлерни суггарарының талазы-биле онаалдаларны күүседири 1986—2000 чылдарда суг курлавырларын девискээрлер аайы-биле эде хуваарының талазы-биле дыка улуг хемчеглерни боттандырарын негээр апаар.

Соңгу хемнерниң болгаш хөлдерниң суунуң чамдыызын Волга хемниң бассейнинче чылда-ла 5,8 кубокилометр хемчээл-биле киир аксырының баштайгы чадазының объектилерин тудуп доозарын, ук сугну Волгадан Дон, Кубань, Терек хемнерже чая аксыр дээш Волга—Дон, Ростов—Краснодар, Волга—Чограй каналдарын тударын программада көрүп турар. Бо хемчеглерни боттандырары Алдыы Поволжьеге болгаш Соңгу Кавказка суггарылганың чаа-чаа улуг делгемнерин тургузар арганы бээр. Украинаның база Молдавияның мурнуу талазын суг-биле хандырар сорулганы шиитпирлээри-биле Днепр-Буг шынаазында гидробеллерин тударын доозарын. Дунай-Днепрниң суг ажыл-агый комплекизиниң, Дунай-Нисспорены каналының тудуун эгелээрин көрүп турар.

Сибирь хемнериниң суунуң чамдыызын Уралдың болгаш Барыын Сибирьниң, Ортаакы Азияның база Казахстанның районнарынче аксыр талазы-биле төлевилел ажылдарын чоокку үеде доозар ужурлуг. Ынчаарга ол объектилерниң тудуу-биле холбашкан хуусааларны, төлевилелди чогаадып кылгаш бадылааның соонда база катап чугаалажып көөр апаар.

Мелиорацияның калбак программазы кылыр ажылдарның нарыны болгаш хөй күш үнери мелиорация тудуун органзастаарын шиитпирлиг-биле экижидерин, ооң индустриализация деңнелин бедидерин, бүдүрүлге баазазын улам быжыглаарын негеп турар.

Суг ажыл-агый организацияларын эргежок чугула бүгү-ле чүүлдер-биле хандырар дээш чуртта хөй чүүлдерни кылган. Суг ажыл-агый министерствозу ам күчүлүг бүдүрүлге-техниктиг баазалыг апарган. Мелиораторларның армиязы ам 1,7 миллион кижи четкен. Канчаар-даа аажок улуг ажылды кылып, ажылдың депшилгелиг аргаларын шиңгээдип ап турар Главсредволговодстройнуң, Главполесьеводстройнуң, Укрводстройнуң, «Ленмелиорация» каттыжыышкынның мелиораторларының коллективтери алдар-мактаалдыг апаргылаан.

Ынчалза-даа суг ажыл-агый тудуунда четпестер болгаш ажыглаттынмайн турар курлавырлар ам-даа эвээш эвес. Мелиорацияга тускайлап берген капитал салыышкыннары кол нуруузунда тудуг организацияларының буруузу-биле ыракта чедир ажыглаттынмайн келген. Грузин ССР-ниң, Молдав ССР-ниң, Россия Федерациязының база Казахстанның чамдык областарының суг ажыл-агый организациялары черни мелиорастаашкынның планнарын доктаамал күүсетпейн келген. ССРЭ-ниң Суг ажыл-агый министерствозунуң Главказының дыка хөй эвилел тудуг организациялары багай ажылдап турар. Керээ-биле тудугга киириштирип турар Тудуг министерствозу, Кедээ тудуг министерствозу, Энергетика министерствозу болгаш өске-даа тудуг министерстволары доктааттынган даалгаларны улуг хожудаашкын-биле күүседип турар.

Эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, ССРЭ-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары мелиорация тудугларынга боттарының хамаарылгазын үндезини-биле өскертип, оларны өй-шаанда ажыглалга киирериниң күрүнениң эң чугула даалгазы кылдыр көөр ужурлуг.

Суг ажыл-агый министерствозунуң бүдүрүлгелеринде болгаш тудуг организацияларында материал база одалга-энергетика курлавырларын аажок хөйү-биле ажыр чарыгдап турар, чидириглерниң болгаш бүдүрүлгечи эвес чарыгдалдарның хемчээли ам-даа улуг хевээр. Тудуг организацияларында ажыл шагының чидирии эрткен чылын бир миллион ажыг кижи-хүнү болган. Организацияларның 40 ажыг хуузу 1983 чылда ажылдың планныг бот-өртээн ажырган. Тудугнуң дыка хөй организацияларында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң талазы-биле даалгалар күүсеттинмейн келген, а ажыл төлевириниң өзүлдезиниң темпизи күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң темпизинден мурнап турар.

Бо адырда доозулбаан тудугларның хемчээли оожум кызырлып, эптеп тургуспаан дериглелерниң нормадан ажар курлавыры өзүп, капитал салыышкыннарын үүрмектеп чашканнаары уламчылап, суг ажыл-агый объектилерин тударының хуусаазы аажок узап турар. Чижээ, Казах ССР-ниң Чимкент облазының болгаш Кызыл-кум ховузунда черлерни суггарары-биле, 1965 чылдан бээр тудуп турар объектилерин ажыглалга кирериниң хуусаазын 7 катап соңгаарладып келген. 1976 чылдың орнунга ол системаның тудуун ам чүгле 1985 чылда доозарын аазап турар.

Хову-шөлдерни комплекстиг шиңгээдип алыры-биле холбашкан объектилерни саададып турар практиканы Суг ажыл-агый министерствозу шиитпирлиг соксадыр херек. Мелиорастаттынган черлерни шиңгээдип ап турар совхозтарда бүдүрүлгениң-даа база бүдүрүлгечи эвес-даа тудуглар талазы-биле планнар бир беш чылдан өске беш чыл дургузунда күүсеттинмейн турар. Ол тудугларга киириштирген керээлиг тудуг министерстволары база четпес ажылдап турар. Ооң түңнелинде мелиорация системаларын тударынга чарыгдаан акша-хөреңги өй-шаанда чогуур беримче чок болуп турар.

Мелиорацияның элээн каш бүдүн системаларының төлевилел-смета документациязында шыңгыы частырыгларны база четпестерни болдуруп турарын онзалап демдеглээр херек.

Суг ажыл-агый министерствозунуң системазында ниити саны 68 муң кижи ажылдакчылыг 170 ажыг организация төлевилээшкинниң ажылдап кылып турар, ынчалза-даа оларның ажылы болур-чогуур-биле чурумчуттунмаан, суг ажыл-агый тудуунуң планнары-биле болганчок-ла холбаттынмаан болгулаар.

Төлевилелдерни узамдыгышкынныг ажылдап кылырындан документацияларның мораль талазы-биле эргижирей бээри ховар эвес, а ону тургузарынга чарыгдалдар халас баргылаар.

Ол ышкаш мелиоративтиг объектилерни тудар үеде тудуг-монтаж ажылдарынга чогуур шынар чамдыкта хандыртынмайн турарын демдеглевейн барып болбас. ССРЭ-ниң Күртудуу оңгу болгаш амгы беш чылдарда 2670 объектилерге тудуг нормаларын болгаш дүрүмнерин шилип хынаан. Оларның 64 ажыг хуузу төлевилел болгаш нормативтиг документацияларда негелделерден хажыды туттунганы илерээн.

Чижек бо-дур. Одесса областа 20 муң гектар шөлдүг Дунай-Днестрниң эң улуг суггарылга системазынга тудугнуң куду шынарлыг кылдынганының уржуундан ону үш чартык чыл иштинде ажыглааның үезинде ажыл-агыйның иштики суггарылга четкизиниң суг дамчыдылгалары 1700 ажыг катап чарылган. Оон-даа дора чүве болза төлевилекчилерниң шын эвес санаанындан шөлдерже Сасык хөлден дустуг хөй минералдыг сугну агыскан. Ооң түңнелинде суггаттыг черлерниң тарылга шөлүнүң хөрзүнү дыка баксыраан, структура-тургузуу үрелген. Ында колхозтар болгаш совхозтар кедээ ажыл-агый культураларының төлевилелде көрдүнгенинден ийи катап эвээш болгаш харын-даа суггат чок черлерден безин куду дүжүдүн ап турар.

Дорту-биле чугаалаарга, бужар бак фактылар-дыр. Күрүне акша-хөреңгизин ынчаар төтчеглээрин кымга-даа чөпшээреввээн. Украин организациялар ол херекти сайгарып көөр болгаш буруулугларга шыңгыы хемчег хүлээдир ужурлуг.

Күрплан, Күртудуг болгаш Сан министерствозу, Суг ажыл-агый министерствозу болгаш Кедээ ажыл-агый министерствозу-биле кады суг ажыл-агыйының объектилерин төлевилээри болгаш акшаландырары-биле холбашкан айтырыгларның бүгү комплекизин чугаалажып көөрү эргежок чугула. Бо херекке чогуур корум-чурумну тургузуп, бадылаттынган төлевилелдерден кандыг-даа таварылгада хажыдыышкынны, а ол сметада көргенинге удур акша-хөреңгини арттыр чарыгдаарын болдуруп болбас. Крайларның болгаш областарның организацияларының төлээлекчилериниң дорт киржилгези-биле база чогуур актыларны тургузары-биле суг ажыл-агыйының улуг-улуг объектилерин хүлээп алырының чурумун хажык чокка сагыыры эргежок чугула.

Суг ажыл-агый министерствозу салдынган сорулгаларны күүседирин хандырары, мелиорация системаларын тударының болгаш совхозтар тудугларының депшилгелиг технологияларын бедик шынарлыг болгаш кыска хуусаада ажыглалга киирери дээш тудуг организацияларының харысалгазын бедидер, кылдынып болгаш төлевилеттинип турар объектилерниң техниктиг деңнелин бедидер ужурлуг.

Суг ажыл-агыйының министерствозунуң тудуг организацияларынга бригада керээзи база калбаа-биле нептереттинген турар ужурлуг. Эрткен чылын бот-орулга-чарылгалыг бригадалар ниити бригадаларның санының чүгле 40 хире хуузу бооп турган.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бисте бүгү-ле мелиорация тудугларынга үлегерлиг корум-чурум тургустунган турар ужурлуг, эштер. Ону төлевилелдерден эгелээр херек. Суг ажыл-агыйының тудуунга төлевилелдерни болгаш сметаларны ол тудугларны ажыглаар республика, край болгаш область организацияларының төлээлекчилери-биле, а эргежок чугула таварылгаларда Күртудуг-биле-даа дугуржуп турган, Суг ажыл-агый министерствозу болгаш Кедээ ажыл-агый министерствозу бадылаар ужурлуг. Тудугга кирер чарыгдалдар смета-биле шыңгыы дүүшкен турар ужурлуг. Күш-ажылды бедик деңнелге органзастаанының болгаш депшилгелиг шиитпирлээшкинниң түңнелинде сметага камнап алдынган камналганы суг ажыл-агыйының тудуг организацияларының эргезинге арттырар болза, (арыг орулга кылдыр) шын болур ийик.

Черлерни экижидеринге болгаш суг аксырынга хөй капитал салыышкыннарын кылбышаан, бистер оларның бүдүн-бүрүн турарынга болгаш таарымчалыг ажыглаарынга киччээнгейни кошкатпас ужурлуг бис.

Шөлдерниң камгалалының дугайында айтырыгны чижекке ап көрээлиңер. Бистиң чурттуң чурттакчы чонунуң саны үргүлчү өзүп турары билдингир, бир кижиге онаштыр санаарга тарылга шөлү чыл келген тудум-на эвээжеп турар. Ынчалза-даа ол чүгле чоннуң санының өзериниң ужуруундан эвес, харын база кедээ ажыл-агый ээлчештирилгезинден черни үндүрериниң түңнелинде ындыг бооп турар.

Суггатыг черлерни кедээ ажыл-агый ээлчештирилгезинден уштурун соксадыры болгаш өске сорулгаларга черни тускайлаарын кызыгаарлаары чугула деп бодал бар. Күштүг бооп турар чер хоойлужудулгазын хажык чокка сагыыры эргежок чугула. Кедээ ажыл-агыйдан аңгыда сорулгаларга черни тускайлаарда чүгле эң чугула апарган таварылгада республиканың чазаа ССРЭ-ниң Кедээ ажыл-агый министерствозу-биле дугуржуп тургаш, берген туруп болур.

Суг курлавырларын ажыглаарының дугайын база-ла шак ынчаар чугаалаар херек. Бистиң чуртувус ындыг курлавырлар-биле байлак-даа болза, оларны төтчеглээр дээни ол эвес-тир. Эрткен чылын сугну алыр черлеринден хереглекчи ажыл-агыйларга чедир ооң чидирини 43 кубикилометр, азы 21 хуу болган. Ажыл-агыйларның боттарында, ылаңгыя Ортаакы Азияның республикаларында сугнуң чидирии улуг бооп турар. Сугну улам камналгалыг чарыгдаар болгаш чарыгдалдарны кызырар сорулга-биле сугну иштин шып каан бугалар болгаш хаалгыг системалар дамчыштыр бээринче шиитпирлиг-биле шилчирип, суггарылганың улам депшилгелиг аргаларын калбаа-биле ажыглаары, а ол ышкаш суг ажыглалы дээш ажыл-агыйларның материалдыг харысалгазын бедидери эргежок чугула бооп турар.

III. Мелиорация тудуунуң деңнелин бедидер

Суг ажыл-агыйының тудуунуң хемчээлин улам ынай калбартыр болгаш ону органзастаарын сайзыраңгайжыдары программада көрдүнген.

2000 чылга чедир суггаттыг черлерниң шөлдери 30—32 миллион гектар кургаткан черлерниңии — 19—21 миллион гектар чедирери көрдүнүп турар.

Россия Федерациязынга мелиорастаан черлерниң хемчээлин ийи катап улгаттырары, 18—19,5 миллион гектар чедирери төлевилеттинген. Мында Соңгу Кавказтың болгаш Алдыы Поволжьениң суггаттыг черлеринге кукуруза тараазының бараанныг бүдүрүлгезиниң улуг зоналарын тургузары, а ол ышкаш Астрахань болгаш Волгоград областарга эрте база чылыгга ынак ногаа база бахча культураларын бүдүрер талазы-биле специализастаан ажыл-агыйлары органзастаарын уламчылаары ол болуп турар.

Сибирьге болгаш Ыраккы Чөөн чүкке мелиорацияны хөгжүдеринге чаа базым кылдынар. Алтай крайда Алей болгаш Бурлинский суггарылга системаларының болгаш Иртыш хемде моондак-белдирлиг база суг шыгжамырлыг Мурнуу-Ом суггарылга системазының тудугларын доозарын төлевилеп турар. Хөй чылдыг сигенниг болгаш соп тарылгазын калбартырының күсели-биле мал ажылынга бөдүүн база чулуктуг чемнерниң негелдезин долу улам хандырарынга эргежок чугула байдалдар тургустунар апаар.

Украин ССР-ге суггаттыг черлерниң шөлүн 4—4,2 миллион гектар, кургатканының 3,9—4 миллион гектар чедирерин төлевилеп турар. Каховка, Первомайск, Серогоэск, Дунай-Днестр болгаш Азов чоогунуң суггарылга системаларының тудуглары уламчылаар, Соңгу-Крым каналының девискээринге суггаттыг чаа черлерни ажыглалга кирерин хандырар, Украин Полесьениң шык-тулаа черлерин шиңгээдир талазы-биле бирги ээлчегниң ажылдары доостур.

Белорус ССР-ге мелиорастаан черлерниң девискээри 3,6 миллион гектар чедир калбаар. Полесье чавыызажының черлерин шиңгээдирин колдуунда доозарын көрген. Республикага суг-агаар өскерлиишкиниңиң байдалын ийи талалыг таарыштырып турар черлерниң девискээрин улам алгыдар апаар.

Узбек ССР-ге суггаттыг шөлдерни 5,5 миллион гектар чедирери көрдүнүп турар. Амгы үеде суггарып турар черлерниң мелиорация байдалын экижидер. Карши болгаш Джизак ховуларын суггарылганың Караулбазар болгаш Кизили шөлдерин комплекстиг шиңгээдириниң талазы-биле улуг хемчээлдиг ажылдарны күүседирин көрдүнген.

Казах ССР-ге суггаттыг шөлдерни 3—3,5 миллион гектар чедирери, суггарылга системаларын чаартыры, Акдала, Ташуткуль шөлдерин суггарарының болгаш шиңгээдириниң талазы-биле ажылдарны доозары база Иртыш-Караганда каналының девискээринге суггарылга системаларын тудары көрдүнген.

Мелиорацияны хөгжүдери — чаа девискээрлерни ажыглалга кирери, каналдар тудары, суггарылга системаларын чаартыры эвилелдешкен бүгү республикаларга уламчылаар.

Мелиорастаашкын тудуун калбартырынга чугула үе-чаа болза он ийиги беш чыл болур ужурлуг.

Ол үе дургузунда 7 миллион гектар суггарар болгаш кургаткан чаа черлерни ажыглалга кирер, ам ажыглап турар суггарылга системаларының байдалын экижидер, дыка делгем девискээрлерге культура-техниктиг ажылдарны боттандырар, кедээ ажыл-

IV. Эртемниң болгаш техниканың чедиишкиннерин идепкейлиг нептередир

Эштер!

Эртем-техниктиг депшилгени дүргедедири, мурнакчы дуржулганы шиңгээдип ажыглаары — мелиорацияның ажыктыын бедидериниң, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрериниң, суг болгаш чер курлавырларын чөп ажыглаарының эң чугула фактору.

Бо херекте тодаргай чедиишкиннер бисте бар. Мелиоративтиг техниканың болгаш дериг-херекселдериниң хөй хевирлерин бүдүрерин адачурт үлетпүрү шиңгээдип алган. Суг ажыл-агый тургузуунуң херегледдеринге суггарылга болгаш кургадылга системаларын ажыглаарынга, культура-техниктиг ажылдарны чорударынга эргежок чугула техниканы бүдүрерин база чорудуп бээрин улам ынай көвүдедири программада көрдүнүп турар.

Ынчалзажок эртемниң болгаш техниканың эң чаа чедиишкиннерин мелиорацияга шиңгээдип нептередир херекте четпестерниң барын дорту-биле чугаалаар херек. Суггаттыг черлерниң үштүн барык ийи кезиин бөдүүн арга-биле суггарып турар. Суггарылганы хүүректерниң, озуктарның дузазы-биле чорудуп турар. Ол ажылдарга он-он муң кижилерни киириштирген. Чаашкынналдырар машиналар ам-даа хөй чавыс техника-экономиктиг көргүзүглерлиг кылдыр бүдүрүп турар.

Эртемденнерниң, конструкторларның болгаш практиктерниң күженишкиннери суггарылганың депшилгелиг методтарын дүрген шиңгээдиринче, ажыктыы улуг, чаашкынналдырар, калбаа-биле суггарар установкаларны ажыглаарынче, чаашкынналдырар суггарылганы хандырарынче, энергия курлавырларны камнаар технологияларны калбаа-биле шиңгээдирин хандырар машиналарны болгаш дериглерни тургузарынче угланган турар ужурлуг.

Мелиоративтиг ажылдарны комплекстиг механизастаарынга машиналарның системаларын тургузарын дүргедедир херек. Ону хандырарынга негеттинип турар машиналарның 673 аттарындан чүгле 349-ту амгы үеде бүдүрүп турар, а 235 машиналарны чогаадып бүдүрери, ооң иштинде Орук машиналарын тудар министерство — 59-ту, Кедээ ажыл-агый машина министерствозу — 35-ти, машина тудуунуң өске-даа министерстволары—141 машинаны кылыр.

Рис ышкаш ындыг культураны чижек кылдыр ап көрээли. Ону өстүреринге инженерлиг эки системаларны тургускан бис, а суггат чок чер ажылының техниказын ында колдуунда ажыглап турар. Дыраар принцип-биле ажылдаар, секундада 10—12 килограмм бүдүрүкчүлүг болгаш чаңгыс-ла эргий чорушкун-биле ристи чидириг чокка кестирер, бастырар рис ажаар комбайннарны бүдүрүп үндүрерин дүргедедир херек. Рис ажыл-агыйның комплекстиг механизастаарынга ол адырны тускай машиналар-биле эң-не чоокку үеде хандырар херек.

Шлангылыг суггарылга машиналарын массалыг бүдүрерин 1983 чылда органзастаарын СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1981 чылдың майда хүлээп алган доктаалында айыткан. Москвага органзастаан делегей делгелгелеринге ол суггарылга машиназын саларының арацардан хөй кижи көрген. Ында нарын кандыг-даа чүве чок. Ындыг машина ылаңгыя мал ажылының комплекстеринде улуг эвес участоктарны суггарарынга херектиг деп, специалистер чугаалап турар. Кедээ ажыл-агый машина тудуунуң министерствозунуң Котельниковск заводунга оларны бүдүрерин даасказын турган. Ынчалзажок 1984 чыл доостур чыгаан, а шлангылыг суггарылга машиназын массалыы-биле бүдүреринче ам-даа эгелеп кирбээн.

Орук кылыр машина тудуушкун министерствозунда байдал база-ла оон дээреде эвес. Бо министерство суг ажыл-агый организацияларынга роторлуг экскаваторлар, виброформ болгаш өске-даа тускай машиналарны кылып бээриниң планнарын чыл санында-ла күүсетпейн келген. 25 кубометр ишкир хымыштыг кожуг скреперни кылып үндүрерин органзаставаан. Министрлер эштер Ежевский биле Чудин олар бо дугайын сайгарып көргеш, чугула даалгаларны күүседири-биле хемчеглерни алыр ужурлуг.

Техниканың шынарының дугайын онзалап чугаалаары эргежок чугула. Судно үлетпүрүнүң министерствозу мелиорация техниказын кылып үндүрер талазы-биле ниитизи-биле элээн хөй чүүлдү кылып турар. Бо министерствонуң кылып берип турары «Фрегат» деп чаашкынналдырар машиналары черле багай эвес. «Кубань» деп чаа бедик бүдүрүкчүлүг машиналарны кылып үндүрүп эгелээн. Ынчалза-даа ол агрегаттарның баштайгы бөлүү конструкциязы талазы-биле чедир кылдынмаан болгаш кылып белеткээн шынары багай болган. Ол ышкаш өртээ база улуг. «Кубань» деп чаашкынналдырар машиналарны ажыглаарында шыңгыы четпестер база бар. Ооң түңнелинде дыка хөй ындыг машиналар анаа тургулаан.

Судно үлетпүр министерствозу (эш Белоусов), Суг ажыл-агый министерствозу (эш Васильев) база эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери ук техниканың идегелдиг ажылдаарын моон соңгаар хандырары-биле 1985 чылдың суггарылга сезону эгелээригже чедир илереттинген четпестерни болгаш чедир кылдынмаан чүүлдерни эдери эргежок чугула.

Черни мелиорастаар талазы-биле ажылдарны кылырынга машиналарны болгаш дериглелерни чогаадып кылгаш, 1984—1990 чылдарда мооң-биле бүдүрүп үндүрерин шиңгээдир талазы-биле даалгаларны программада көрген. Мелиорация ажылын кылырынга тергиин эргежок чугула техниканың конструкциязын чогаадып кылгаш, оларның шенелде хевирлериниң шылгалдазын чорудуп, баштайгы үлетпүр бөлүүн белеткээрин органзастаап, хөйү-биле бүдүрерин эгелээр деп турар.

(Уланчызы 3-кү арында).

ЭШ Н. А. ТИХОНОВТУҢ ИЛЕТКЕЛИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Полимер хоорзаларны, узун болгаш доора тырыкыланып ажылдаар элевес насостарны, чатылдыр чаштырып суггарар машиналарны, автоматчыттынган шлангылыг суггарылга херекселдерин белеткеп кылырынга технологтуг шугумнарны бүдүрерин көвүдедир херек. Гидростатистиктиг базышкын принцивин ёзугаар ажылдаар, суг деннелин таарыштырар херекселдерин, чер казар машиналарны башкарарының сайзырангай лазер системаларын, а ол ышкаш автоматизацияның болгаш телемеханиканың чепсек-херекселдерин кылып үндүрерин көвүдедирин көрдүнүп турар.

Бо сорулгаларны күүседири-биле Орук кылыр машиналар тудуг министерствозунуң, Көдээ ажыл-агый машиналар министерствозунуң, Химия машиналары министерствозунуң, Приборлар министерствозунуң, Судно үлетпүр министерствозунуң, Электрон үлетпүр министерствозунуң болгаш өске-лаа министерстволарның бүдүрүлгелериниң коллективтери кызымаккай ажылдаар апаар.

Мелиорация тудуунга эртемниң болгаш техниканың чедиишкиннерин калбаа-биле ажыглаар херек. Эң ылангыя пластмасстан хоолайлар кылырынче эгелеп кирер, оон ынаныштыын бедидер, хоолайларны оңгар каспайн салыр арганы шингээдир херек. Химия, нефть болбаазырадыр болгаш нефть-химия үлетпүр министерстволарының бүдүрүлге коллективтериниң амгы хүлээлгези болза, чүгле минералдыг чемишчидилгелерни, үнүш камгалалының херекселдерин бүдүрерин улгаттырып, оон шынарын бедидеринден аңгыда, харын полимер материалдарны хөй хемчээлдиг кылдыр бүдүрерин дүргени-биле шингээдири болур. Аңаа үндезилээш, пластмасс хоолайларны чүгле Суг ажыл-агый министерствозунуң бүдүрүлгелеринге бүдүрүп кылырын 1990 чылга чедир чылда-ла 180 муң тонна чедирери көрдүнген. Ол ышкаш дренаж пластмасс хоолайларны эптеп салыр тускай машиналарны кылып үндүрерин дүргедедири эргежок чугула. Бо бүгүнүң ачызында демир аймааң ажыглаары дыка кызырлыр болгаш малгаш хоошпаларны ажыглап салыр бүдүрүкчүзү куду күш-ажылды ажыглаарын соксадыр арганы бээр.

Хөлүн эрттир өл-шыктыг зонага суг режимин ийи талалыг таарыштырар системалар аажок ажыктыг болган. Москва, Ленинград, Брест, Ровно областарның база даштыкының дуржулгазындан алырга, шак ындыг системалар болза, агаар-бойдустуң эң-не таарымча чок чылдарында безин чер ажылының деңдески болурун хандырар болгаш дүжүттү 20—40 хуу чедир бедидер арганы берип турар. Ол системаларны төлевилээрин база тударын калбартырын көрүп турар.

Черни мелиорастаары чер ажылының бедик продуктулуг болурунга чогумчалыг байдалдарны тургузар. Ынчалза-даа чамдык таварылгада ол болза чайгаар болур болуушкуннарга дедир салдарлыг болгулаар: хемнер суунуң минерализациязы улгадыр, дус чок сугларның хөөлбектерже агары кызырлыр, чемишчидилгелер болгаш гербицидтер-биле суглар хирленир, черниң курлавыры, тулааланыры күштелир.

Бо байдалды эң ылангыя тус черниң курлавыры төнер чыгаан ындыг черлерге өөренип көөрү чугула. Бо чүүл Сырдарья, Амударья, Кубань, Терек, Дон хемнериниң бассейннеринге хамааржыр. Ынчангаш мелиорацияны моон сонгаар хөгжүдери эртемге ханы үндезилеттинген болур болгаш долгандыр турар бойдусту камгалаарының эрге-ажын өөренип көрген турар ужурлуг. Оон ыңай ол болза сугнуң агымын девискээр аайы-биле эде хуваарынга, суг курлавырларын чеп ажыглаарынга база оларны хирлениринден болгаш сыгап кургаарындан камгалаары, хөрзүннүң суг кужур режимин комплекстиг таарыштырарының методтарын тургузарынга база хамааржыр.

ССРЭ-ниң Эртем болгаш техника талазы-биле күрүне комитеди, Эртемнер академиязы, Көдээ ажыл-агый эртемнериниң В. И. Ленин аттыг бүгү-эвилел академиязы, адырларның эртем-шинчилел институттары ол айтырыглар талазы-биле шинчилелдерниң дээштиин бедидер, эртемни мелиорация программазында салган тодаргай сорулгаларга чоокшулаштырар ужурлуг.

Мелиорастаан шөлдерниң ажыл-ишчилериниң мурнунга селекционерлер улуг өрелиг. ТК-ның май (1966 ч.) Пленумунга-ла оларның мурнунга культураларның бедик продуктулуг, интенсивтиг сорттарын өстүрүп тывар сорулга салдынган турган, ол культуралар суггаттыг черлерге оларны өстүрериниң бүгү негелделеринге дүүшкен турар ужурлуг.

Бо талазы-биле ажыл-херектиң байдалы кандыгыл? Чуртта эң улуг дээн Одессаның селекция төвү база өске-даа эртем-шинчилел албан черлери бар Украинаның мурнуу талазынга болгаш Молдавияга күзүн чажар кызыл-тастың чогумчалыг сорту ам-даа тургустунмаан. Поволжьениң колхозтары болгаш совхозтары чазын чажар кызыл-тастың эки сорттарын база-ла албаан, а ында элээн каш эртем албан черлери бар. Краснодар крайда болгаш Украинаның мурнуу талазында турар кукуруза талазы-биле кол селекция төптериниң ажылының бедик түңнелдери амдызында чок. Суггаттыг черлерге өстүрер тараазын алыр кукурузаның бедик продуктулуг сорттары болгаш гибридтери чок деп хомудалдар чер-черлерден амга чедир келбишаан. Ристиң болгаш люцерналың сорттарын чаартыры негеттинип турар.

Көдээ ажыл-агый культураларының суггатка тааржыр болгаш үлетпүр технологиязының негелделеринге дүгжүр чаа сорттарын болгаш гибридтерин тургузар талазы-биле ажылды күштелдирери, гектардан-на кукурузаның 120—130 центнер, ристиң 60—80 центнер база чиңге-тарааның 35—40 центнер чедип болур дүжүттүг, аарыгларга болгаш хоралакчыларга удур туржуп шыдаар сорттарын болгаш гибридтерин бүдүрүлгеге шингээдири эргежок чугула.

Онза кичээнгейни кукурузаның эрте болгаш эртежик быжар гибридтерин, күзүн болгаш чазын чажар кызыл-тастың, хөй чылдыг сигеннериң интенсивтиг сорттарын, ногаа, бахча, чимис база кат культураларының, виноградтың бедик дүжүттүг сорттарын болгаш гибридтерин тургузарынче угландырган турар ужурлуг. Чылда 2—3 дүжүт ап болур мал чеми культураларны өстүрер арганы бээр технологияларны ажылдап кылыры болгаш нептередири эргежок чугула, ынчан гектардан-на 10—15 тонна чем единицазы алыр апаар.

Көдээ ажыл-агый министерствозу болгаш көдээ ажыл-агый эртемнериниң штабы — КАЭЛАБА эртем шинчилелдерин организастаарын экижидериниң болгаш оларның үре-түңнелдиин бедидериниң айтырыгларынче эң-не улуг кичээнгейни угландырар ужурлуг. Хөрзүн талазы-биле, черниң үнүш-дүжүткүрүн бедидериниң болгаш оларны камгалаарының аргаларының талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын күштелдирери, үнүш камгалалының база бойдус камгалаарының дээштиг биологтуг методтарын ажылдап кылырын дүргедедири чугула. Бүгү-ле эртем шинчилелдери алызында барып суг болгаш чер курлавырларын чөп ажыглаарынче, көдээ ажыл-агый бүдүрүүшкүнүнүң туруштуунче база продуктулуг чорукту бедидеринче угланган турар ужурлуг.

Оон-биле кады, эштер, мелиорация айтырыгларын чүгле черни кургадырының база суггарарының айтырыы кылдыр көрбес ужурлуг бис. Ажындылыг хөрзүнге чугайны, кужурлуг черлерге гипсти төгери, хат болгаш суг эрозиязы-биле демисел, шөл камгалаар арга-ыяш өстүрери, хөөлбектер кылыр болгаш ханы кудуктар казары, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, культурлуг чер ажылының бүгү-ле аргаларын ажыглаары улуг ужур-дузалыг.

Эштер!

Мелиорацияның калбак программазын күүседири партияның болгаш бүгү улустуң эвээш эвес күженишкиннерин негээр. Көрдүнген планнарны күүседиринге бүгү-ле министерстволар болгаш ведомстволар, партия организациялары, улус депутаттарының Советтери, күш-ажылчы коллективтер, профэвилелдер, комсомол, массалыг информацияның чепсектери — парлалга, радио, телевидение идепкейлиг киржир ужурлуг.

Бистиң партиявыста кур черлерни шингээдип алыры, Байкал-Амурнуң демир-орук магистралының тудуушкуну, чөөн районнарга одалга-энергетиктиг комплекстерни тургузары дээн ышкаш улуг программаларны күүседиринче массаларны мобилизастаарының улуг дуржулгазы бар. Ам бистиң өртээ турбас байлаавыс болур черниң үнүш-дүжүткүрүн бедидер сорулгалыг чугула болгаш буянныг херекти тудуп кирип турар-дыр бис.

Партияның ажылдап кылганы мелиорация программазын коммунистер, бүгү ажылчы чоннар дайынчы ажыл-агый-политиктиг сорулга деп хүлээп көөр дээрзинге быжыг бүзүрелди илергейлээрин чөпшээреп көрүңер. Бүгү-ле партия, совет, көдээ ажыл-агый база суг ажыл-агый органнары, агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажыл-ишчилери чер ажылының культуразын көдүрери дээш, мелиорастаан черлерни ажыглаарының ажыктыын бедидери база тараа, мал чеми болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый культураларының бедик болгаш туруштуг дүжүдүн алыры дээш демиселге идепкейлиг киржир дээрзинге чигзиниг турбас.

Программаны боттандырары чурттуң аъш-чем фондузун доктаамал өстүреринге, совет кижилерниң чаагай чоруун улам ыңай бедидеринге төлептиг салышкын болур. А ол дээрге бистиң улуг ленинчи партиявыстың тургузукчу ажыл-чорудулгазының дээди утка-шынары болуп келген болгаш болуп-даа турар!

(Үргүлчүлеедиг адыш часкаашкыны).

МЕЛИОРАЦИЯНЫҢ УЗУН ХУУСААЛЫГ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ, ЧУРТТУҢ АЪШ-ЧЕМ ФОНДУЗУН ДОКТААМАЛ ӨСТҮРЕР СОРУЛГА-БИЛЕ МЕЛИОРАСТААН ЧЕРЛЕРНИҢ АЖЫГЛАЛЫНЫҢ АЖЫКТЫЫН БЕДИДЕР ДУГАЙЫНДА

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Партияның XXVI съездизиниң, СЭКП ТК-ның дараазындагы Пленумнарының шиитпирлерин амыдыралга боттандырбышаан, совет кижилер ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунуң нарын база харысаалгалыг сорулгаларын сорук кириишкинниг күүседип турар. Ниитилел бүдүрүлгезиниң улуг өзүлдези чедип алдынган, чоннуң чаагай чоруу чайгылыш чок бедип турар.

Агроүлетпүр комплекизиниң болгаш оон кол звенозу — көдээ ажыл-агыйның бүгү талалыг хөгжүлдези, ССРЭ-ниң Аъш-чем программазын доктаамал боттандырып турары чурттуң экономиктиг күчүзүн улам ыңай быжыглаарынга идигни берип турар. СЭКП ТК-ның май (1982 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр аграр секторунда ажыл-агый механизми болгаш эргелеп башкарылга сайзырангайжып, колхозтарның болгаш совхозтарның экономиказы быжыгып, көдээде социал чаартылгалар боттанып турар. Көдээ ажыл-агый продукциязын, хамыктың мурнунда эътти, сүттү, чуурганы, картофельди, ногааларны бүдүрери база садып алыры көвүдеп турар. Ол чорук чонну аъш-чем-биле хандырарының экижидеринге таарымчалыг болуп турар.

Бүгү улус ажыл-агыйының планныг хөгжүдериниң эң чугула негелдези болур көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң деңдески өзүлдезин бедидерин Коммунистиг партия бодунуң аграр политиказынга онза чугула улуг ужур-дузалыг деп санап турар. Бо сорулганы чедип алырынга шиитпирлиг роль чер ажылын интенсификастаарының болгаш оон продуктулуун бедидериниң күчүлүг аргазы — мелиорацияга хамааржып турар. Көдээ ажыл-агыйны механизастаары-биле болгаш химижидери-биле холбаштыр черниң үнүш-дүжүттүүн бедидерин, көдээ ажыл-агый шөлдерин, материал-техниктиг болгаш күш-ажыл курлавырларын эң-не чөп ажыглаарын мелиорация хандырып турар.

Черни калбаа-биле мелиорастаарынче бистиң партиявыстың ажылдап кылган угланыышкынының чайгылыш чок боттандырганының түңнелинде көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлерин чаартыр талазы-биле кайгамчык улуг ажылдың кылдынганын СЭКП Төп Комитединиң Пленуму демдеглеп тур. Гидромелиоративтиг улуг дериишкиннер тургустунган. Моон мурнунда ажыглалга кирген суггарылга болгаш кургадылга системаларын амгы үениң техниказынга үндезилээш, эде чаартып турар. СЭКП ТК-ның май (1966 ч.) Пленумунуң соолунда эрткен үениң дургузунда мелиорастаан черлерниң шөлү 17 миллион гектардан 33 миллион гектар чедир калбарган. Оларның иштинде 19 миллион гектар черни суггаттыг болдурган, 14 миллион гектарны кургаткан, ол черлер амгы үеде чер ажылының продукциязының үштүң бир кезиин берип турар. Бүгү ристи болгаш хөвеңни, ногааларның дөрттүң үш кезиин, кат-чимистиң болгаш виноградтың ортаа кезиин суггаттыг черлерде өстүрүп турар. Мелиорастаан черлерден кукуруза тараазын болгаш мал чемнерин алыры көвүдээн.

Оон-биле чергелештир боттандырып турар хемчеглер чер болгаш мал ажылының хөгжүлдезиниң четчир быжыг туруштуун, оларның продуктулуун бедидерин чамдыкта хандырбайн турар. Соолгу чылдарда болгулаан кандаашкыннар хамыктың мурнунга көдээ ажыл-агыйга улуг когаралды чедирген. Ол чорук көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң хемчээлдеринге илдең-не чайгылыышкыннарга чедирип, көдээ ажыл-агый продуктулары-биле чонну хандырарынга нарын байдалды тургузуп, экономикага ниитизи-биле салдарлыг болуп турар. Мелиорация хөгжүлдезиниң чедип алдынган деннели чурттуң чамдык черлеринге тургустунган агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдарының чедирген үр-жуктарының орнун ам-даа эгидип шыдавайн турар. Ынчангаш көдээ ажыл-агыйның быжыг туруштуун улам ыңай бедидерин, тарааны, мал чемнерин, чер болгаш мал ажылының өске-даа продукциязын бүдүрериниң чайгылыш чок көвүдедириниң хандырар ужурлуг улуг хемчээлдиг чаа хемчеглерни боттандырары негеттинип турар.

ТК-ның Политбюрозунуң даасканы ёзугаар ажылдап кылдынган, мөөңнеттинген дуржулганы болгаш суг ажыл-агый тудуунуң талазы-биле эртем-техниктиг депшилгениң эң чаа чедиишкиннерин көргүскен мелиорацияның үр хуусаалыг программазын боттандырарынче болгаш бедик дүжүттү алыры-биле суггаттыг черлерни эң ажыктыг ажыглаарынче коммунистерниң, агроүлетпүр комплекизиниң, машина тудуушкунунуң, тудуг индустриязының, химияның, энергетиканың адырларының күш-ажылчы бүгү коллективтериниң күженишкиннерин мөөңнээри эргежок чугула деп СЭКП Төп Комитеди санап тур.

Тургустунган мелиорация системаларын ажыглап турарында, суггаттыг болгаш кургаткан черлерге көдээ ажыл-агый культураларын өстүрериниң депшилгелиг технологиязын нептередип турарында бар четпестерни чайладыры бирги чергениң сорулгазы болур. Чер ажылының культуразын бедидер дугайында чамдык ажыл-агыйларда чогуур негелдеге дүүштүр сагыш салбас, чемишчидилгелерни, мелиорантыларны четчир санныг кылдыр төкпес, күш-ажылды организастаарының болгаш идиг бээриниң депшилгелиг аргазын кошкак шингээдип, массалыг профессияның бедик мергежилдиг кадрларын белеткээринче болгаш быжыглаарынче кичээнгей салбас чоруктар-биле эптежип болбас. Ол бүгүнүң түңнелинде шөлдерниң дыка улуг кезии хөй үе дургузунда төлевилеттинген дүжүт чедип алдынмайн, а күрүнениң үндүрген акша-хөреңгизи дедир эгиттинмейн турар.

Суг ажыл-агый тудуун улам ыңай сайзырангайжыдар болгаш ажылдың шынарын бедидер талазы-биле хемчеглерни дарый алыры негеттинип турар. Акша-хөреңгини өскээр, көрдүнгениниң ёзугаар эвес чарыгдаар фактылар ам-даа бар. Доозулбаан тудугларның хемчээли оожум кызырлып турар. Тудугнуң комплекстиг чоруу объект бүрүзүнде хандыртынмайн, суггаттыг черлерни шингээдип ап турар ажыл-агыйларның тудуушкуну хожудап турар. Ажылдап турар системаларны эде кылырын болгаш септээрин, культура-техниктиг ажылдарны чогуур хемчээлге чорударын план, суг ажыл-агый болгаш көдээ ажыл-агый органнары чедир үнелевейн турар. Суггарылга системаларын төлевилеп база тудуп турар үеде капитал салыышкыннарының угланыышкыннарын болгаш кайыын бирги ээлчегде ажыглаарын доктаамал ханы ылавылавас, кылдынган тудугларның эң идегелдиин, үнген акша-хөреңгини дедир эгидерин хандырып турар амгы үениң инженерлиг шиитпирлерин чамдык черлерде ажыглавайн турар чоруктар бар.

ССРЭ-ниң Мелиорация болгаш суг ажыл-агый министерствозу, ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый министерствозу, ССРЭ-ниң Чимис-ногаа ажыл-агый министерствозу, агроүлетпүр каттыжыышкыннары аразында дугуржулга чок болгаш даамай чорукту болдуруп, олар мелиорацияны улам ыңай хөгжүдериниң хөй-хөй үндезин айтырыгларын туруштуг эвес шиитпирлеп турарлар. Ажылдың хемчээл айыткан көргүзүглери-биле кызыгаарлаттынып турарындан, чер болгаш суг курлавырларын ажыктыг ажыглаары, суг ажыл-агыйының системаларының идегелдиг ажылын хандырары дээш, капитал салыышкыннарының болгаш суггаттыг черлерниң ажыктыын бедидери дээш суг ажыл-агый организацияларының, колхозтарның болгаш совхозтарның удуртукчуларының база специалистериниң негелде кылбайн турар. Чамдык партия организациялары колхозчуларның, совхозтар ажылдакчыларының, мелиораторларының, тудугжуларның күш-ажылчы коллективтеринге организакчы болгаш политика-кижизидилгениг ажылды четпес чорудуп, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин көвүдедиринге бүгү курлавырларны ажыглаарынче оларның күженишкиннерин кошкак угландырып турар.

Он ийиги беш чылда болгаш перспективада черлерни чаартыр талазы-биле тодараттынган сорулгаларның хемчээли болгаш ужур-дузазы бүгү звеноларының кадрларын ажыл-херекти күрүне ёзузу-биле көөрүнге кижизидерин, оларның ажыл-херекчи чоруун бедидер дээш доктаамал партийжи сагыш салыышкынны, мелиорастаан болгаш экижиткен черлерге ажыл-агыйның түңнелдериниң талазы-биле ажылдарны ажыктыг чорудары дээш харысаалганы бедидерин негеп турар.

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң доктаадыры болза:

1. СЭКП ТК-ның Чингине секретары эш К. У. Черненконуң Пленумга чугаазында түңнелдерин болгаш чурттуң экономиказын улам ыңай хөгжүдериниң, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин интенсификастаарының кол-кол угланыышкыннарының, аъш-чем фондузун доктаамал өстүреринге мелиорацияның ролюн бедидериниң дугайында айтыышкыннарны бүрүнү-биле деткиир. Партия, совет болгаш ажыл-агый органнары, хөй-ниити организациялары болгаш күш-ажылчы коллективтер ол бүгүнү боттарының практиктиг ажыл-херектеринге доктаамал удуртулга болдурар.

2. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң бадылааны болгаш Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш Н. А. Тихоновтуң илеткелинде кирген мелиорацияның болгаш он ийиги беш чылда база 2000 чылга чедир перспективада мелиорастаан черлерниң ажыглалының ажыктыын бедидер талазы-биле узун хуусаалыг программаны чүүлдүг деп көөр.

Оон кол угланыышкыннары кылдыр дараазында чүүлдерни санаар:

ажыл-агый бүрүзүнге доктааткан хуусааларында төлевилээн дүжүткүрүн чедип албышаан, бүгү суггаттыг болгаш кургаткан черлерни эң ажыктыг ажыглаары;

көдээ ажыл-агый продуктуларының магадылаттынган бүдүрүлгезиниң улуг зоналарын тургузар сорулга-биле чурттуң мурнуу чүгүнге—Соңгу Кавказка, Поволжьеге, Украинага болгаш Молдавияга суггаттыг чер ажылының хөгжүлдезин дүргедедири;

Ортаакы Азияның республикаларынга, Казахстанга болгаш Закавказьеге ирригация тудуун уламчылаары;

РСФСР-ниң Кара эвес хөрзүннүг зоназынга, Сибирьге болгаш Ыраккы Чөөн чүкке, Украинаның Полесьеге, Белоруссияга, Прибалтикага мелиорация ажылдарының комплекизин боттандырары;

тус черлерниң суун, чер иштиниң суун, хемнерниң чатылган суун ажыглавышаан, колхозтарның, совхозтарның, ажыл-агыйлар аразының каттыжыышкыннарының суггаттыг участоктарын калбартыры.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели, ССРЭ-ниң Күрпланы, министерстволар болгаш ведомстволар, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң чыл база перспективтиг планнарынга Мелиорация программазында төлевилеттинген даалгаларны хажык чок күүседиринге капитал салыышкыннарны болгаш материалдыг курлавырларны долу хемчээлге тускайлап бээрин хандырар.

3. Эвилелдешкен республикаларның Компартияларының ТК-лары, партия крайкомнары, обкомнары, округкомнары, хооркомнары, райкомнары, ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый министерствозу, ССРЭ-ниң Мелиорация болгаш суг ажыл-агый министерствозу, ССРЭ-ниң Кат-чимис болгаш ногаа ажыл-агый министерствозу, ССРЭ-ниң Сельхозтехкүркому, совет органнар, агроүлетпүр каттыжыышкыннары, партия эге организациялары, ажыл-агый удуртукчулары Мелиорацияның узун хуусаалыг программазында кирип турар сорулгаларны чедиишкинниг күүседир талазы-биле организакчы болгаш масса-политиктиг ажылды идепкейлиг калбартыр.

Мелиорастаан черлерде ажылдың эчис түңнелдери дээш көдээ ажыл-агый болгаш суг ажыл-агый бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының болгаш специалистериниң, күш-ажылчы коллективтериниң экономиктиг болгаш моральдыг харысаалгазын база сонуургалдыын күштелдирер. Чер ажылын бедик интенсивтиг чорудары, бүгү көдээ ажыл-агый продуктуларының чыл бүрүде программада кирген дүжүдүн алырын хандырар агротехниктиг, технологтуг, организастыг хемчеглерниң бүгү комплекизин чогуур үезинде, тодаргай күүседирин чедип алыр. Мелиорастаан черлерни минералдыг чемишчидилгелер, химиктиг мелиорантылар болгаш пестицидтер, техника, эки дүжүттүг үрезиннерниң сорттары болгаш гибридтер-биле долу хандырар дугайында доктааткан чурумну шыңгыы сагыыр. Чемишчидилгеге торфту казып тывары болгаш ажыглаарын, а ол ышкаш чугайны болгаш өске-даа чугай аймактыг материалдарны бүдүрерин болгаш бээрин көвүдедир талазы-биле хемчеглерни алыр. Черни шынар талазы-биле экижидер, мелиорация системаларын чаартыр болгаш техниктиг деңнелин бедидер, ажыглал албаның идегелдиг организастаар талазы-биле ажылды дыка күштелдирер. Суггарылгага сугну камныг чарыгдаар талазы-биле хемчеглерниң системазын боттандырар, суггаттың депшилгелиг аргаларын калбаа-биле нептередир.

Суггаттыг болгаш кургаткан черлерде колхозтарга болгаш совхозтарга ажылдаар мергежилдиг кадрлар белеткелин организастаар.

4. Суг ажыл-агый тудуун организастаарының бүгү херээн экижидер талазы-биле дээштиг хемчеглерни алырын, капитал салыышкыннарның ажыктыын бедидер, бүдүрүлгеге күчүлерниң тудуушкунунуң болгаш ону шингээдириниң хуусааларын кызырар дугайында эң чугула тудугларга эргежок чугула курлавырларны улам ыңай мөөңнээр дугайында СЭКП ТК-ның негелделериниң күүселдезинге контрольду күштелдирерин ССРЭ-ниң Мелиорация болгаш суг ажыл-агый министерствозунга, ССРЭ-ниң Кат-чимис болгаш ногаа ажыл-агый министерствозунга, партия болгаш совет органнарынга хүлээдир. Көдээ ажыл-агый тудугларын, орук тудуушкунун кириштирбишаан, мелиорастаан черлерге комплекстиг тудугну, а ол ышкаш мелиорацияга үндүрүп берип турар акша-хөреңгиниң ажыглалының ажыктыын бедидериниң эргежок чугула чүүлү кылдыр көрбүшаан, чуртталга бажыңнарын, уруглар албан черлерин, культура-амыдырал объектилерин өй-шаанда ажыглалга киирерин хандырар.

5. СЭКП ТК-ның Пленуму мелиорация программазын боттандырарынга эртем-техниктиг депшилгениң шапкынчыдары чугула ужур-дузалыг деп көрүп тур.

Чурттуң агаар-бойдузунуң байдалдары аңгы-аңгы зоналарга таарыштыр суггарылга болгаш кургадылганың байдалдарынга чер ажылының продуктулуун болгаш быжыг хөгжүлдезиниң бедидериниң айтырыгларын, интенсивтиг хевириң чаа-чаа сорттарының болгаш гибридтерниң селекциязын шинчилээр талазы-биле эртем-албан черлериниң ажылын экижидерин ССРЭ-ниң Эртем болгаш техника талазы-биле күрүне комитединге, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязынга, Бүгү-эвилелдиң В. И. Ленин аттыг көдээ ажыл-агый академиязынга, ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый министерствозунга, ССРЭ-ниң Мелиорация болгаш суг ажыл-агый министерствозунга, ССРЭ-ниң Кат-чимис болгаш ногаа ажыл-агый министерствозунга, ССРЭ-ниң Гидрометеорология болгаш бойдус хайгаараар талазы-биле күрүне комитединге дагзыр. Мелиорацияның экономика талазы-биле ажыктыының, суггарылганың болгаш кургадылганың техника талазы-биле сайзырангай системаларын, мелиорация, септелге-тургузуушкун болгаш көдээ ажыл-агый ажылдары кылырынга ажыглаар амгы үениң машиналарын ажылдап кылыр болгаш тургузар талазы-биле айтырыгларже кичээнгейни күштелдирери чугула. Суг ажыл-агый тудуунга болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге эртемниң болгаш мурнакчы дуржулганың чедиишкиннерин нептередирин шапкынчыдар.

Суг курлавырларын девискээр аайы-биле таарыштыр хуваарының болгаш ону чөп ажыглаарының эртемге үндезилелдиин улам бедидер, десиндир турар бойдусту камгалаар дугайында доктаамал сагыш салыр.

6. Машиналарны, материалдарны болгаш дериишкиннерни чорудуп бээрин болгаш ажылдап кылдынган программага дүүштүр оларның идегелдиин хандырарын ССРЭ-ниң Күрпланынга, ССРЭ-ниң Күрхандырылгазынга, Машина тудуушкунунуң, химия, энергетика болгаш үлетпүрнүң өске-даа адырларының министерстволарынга дагзыр. Эң-не сайзырангай, бедик бүдүрүкчүлүг болгаш камналгалыг чер казар болгаш мелиорация техникаларын, приборларны, суг ажыл-агый тудугларының автоматчыдылга болгаш телемеханизация чепсектерин, мелиорация системаларын септээринге болгаш ажыглаарынга тускай көрдүнген машиналарны болгаш дериишкиннерни тургузар талазы-биле ажылды идепкейжидер, оларны мөөңү-биле кылып үндүрер талазы-биле ажылды идепкейжидер.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң партия организациялары колхозтарны, совхозтарны, суг ажыл-агый организацияларын суггаттыг база кургаткан черлерни ажыктыг ажыглаарынга, чаа тудугну кылырынга, мелиорация системаларын эде кылырын, септээринге база ажыглаарынга эргежок чугула техника, химизация чепсек-херекселдери, полимер материалдары болгаш өске-даа курлавырлар-биле хандырар талазы-биле доктааттынган даалгаларны доктаамал контрольга алган турар. Ол даалгаларны ажыр күүседири-биле немелде курлавырларны база аргаларны дилеп тываарынче күш-ажылчы коллективтерни мөөңнээр.

7. Мелиорация талазы-биле чаа улуг-улуг сорулгаларны шиитпирлээри партийжи удуртулганың стилин болгаш методун улам-на экижидерин негеп турар деп СЭКП ТК-ның Пленуму айтып тур. Инициативаны болгаш ажыл-херекчи чорукту бүгү талалыг хөгжүдүп, деткиири, сагылга-чурумну болгаш хоюм-чурумну быжыглаары, контрольдуң дээштиин бедидери, күш-ажылчы коллективтерде социалистиг чарыштың идепкейжидери, оларның күженишкиннерин капитал салыышкыннарның база мелиорацияның тургустунган фондузун ажыглаарының ажыктыын бедидери-биле тодаргай сорулгаларны күүседиринче углаар. Бригадаларның бот-орулга-чарыгдалыг кезээзин, мелиорастаттынган черлерге төлевилеттинген дүжүттү ажыр алган мурнакчы ажыл-агыйларның дуржулгазын калбаа-биле нептередир дугайында улуг кичээнгейни салыр. Бо сорулгаларны күүседири-биле партия, профэвилел база комсомол организацияларының, чер-чер Советтериниң ролюн күштелдирер.

Төп, республика, чер-чер солуннарының, телевидениениң болгаш радиодамчыдылгазының редакциялары, ССРЭ-ниң Кинематография талазы-биле күрүне комитеди мелиорацияны улам хөгжүдериниң планнарының боттанылгазын, бүдүрүлгениң мурнакчыларының болгаш чаартыкчыларының чедиишкиннерин калбаа-биле чырыдып, чурттуң Аъш-чем программазын боттандырарынга мелиорацияның ролюн база ужур-дузазын көргүзүп тайылбырлаар.

* * *

Черни мелиорастаарын хөгжүдериниң узун хуусаалыг программазын коммунистер болгаш бүгү ажылчы чоннар ону шиитпирлээри экономиканың аграр секторун быжырымчалыг сайзырадырынга, аңаа үндезилээш, совет кижилерниң чаагай чоруун улам бедидеринге идиг болур канчаар-даа аажок чугула ажыл-агый-политиктиг сорулга кылдыр хүлээп алыр дээрзинге СЭКП Төп Комитединиң Пленуму быжыг бүзүрелин илередип тур.

СОФИЯ. Болгарияның И. Вазов аттыг Академиктиг национал театры (чурукта) тургустунгандан бээр бо чылын 80 чыл болур. Болунун тургустунган хүнүнден эгелээш, ол театр депшилгелиг чаңчылдарның нептередикчизи, чоннуң талантызының илергейлекчизи болган.

Болгарияның культуразының болгаш уран чүүлүнүң эң-не сураглыг төлээлекчилериниң— И. Вазовтуң, П. Славейковтуң, П. Яворовтуң болгаш өскелерниң-даа аттары-биле театр сырый холбаалыг. Орус болгаш Барыын Европа шии чогаалдарының реализмин театрның коллективи кезээде барымдаалап келген. А. Н. Островскийниң, Л. Н. Толстойнуң, Ф. М. Достоевскийниң, А. П Чеховтуң шиилери театрга улуг чедиишкиннерни хандырган.

Совет шии чогаалдарының эң эки шиилерин театрның сценазынга тургузуп, көрүкчүлерге сонуургаткан.

А. КОНЬКОВТУҢ фотозу. СЭТА-ның фотохрониказы.

Шүлүглел

МЭЭҢ ТЫВАМ

Сураандан-на чурттаксанчыг,
Чурумалдыг ак-көк Тыва кижизи мен.
Россияның хеймер кызы
Улуг чааның чылдарында мени божаан.
Ханым чаңгыс даайым безин
Калчаа дайзын басчып тура, кара бажын
Өөнге эвес,—Ровнода
Өңнүктерниң хөөрүнде мөңге салган.
Ылым чаш төл турганымда,
Ыглаганым кончуг дээрзин улус сөглээр.
Чаа-дайын диңмизиниң
Чаңгызындан удуп чадап турган боор мен.
«Ыңаа, ыңаа» — диген кышкым.
Ынчан безин «Тыва, Тыва!»— дээни ол деп,
Эмин эрттир ынак черим
Эргип чораш, чоорту билип бүзүредим.
Хайыралыг Россиямның
Хан дег кызыл тугу киискип, хөлбеңнээрге,
Ак-көк кожаа дилиндеги —
Ак-көк Тывам сүлде тукта көстүрү ол.
«Кудайындан хараптарга,
Куу-куу шаттар көстүр чер дээр»—деп, чүңер чүвел?
Арбын малга хоолулуг
Агы шуглаан бүүрелчиннер ол-ла болгай.
Теве малдың кудуруу дээр
Тенниг үнүш—ховар эмни сураар ийик сен.
Оон өңү куу болгай,
Ону дээрден көрген-дир сен, эргим өңнүк.
Сайырларда, көшкелерде
Сайырам даш боду сөктүп чыдар чер бо.
Хоюдутга ону холааш,
Хоорайлар тудуун тудар улус боор бис.
Шынаа-хову делгеминде,
Чыжыр алдын эртинелер дээр чүвең—
Хорагай өң чечек тырткан,
Хола-сарыг хараганнар болбазыкпе.
«Чечек канчап ужар чоор?»— деп,
Чедир билбейн, сеткилиң хөй хөлзевезин.
Чалгыннарын ховаганнар
Чайып ужуп, хевис аргып турары ол-дур.
Шала часкаар ыш чок «өрттер».
Чалбыраажы өскүй бээрге, сести бээр мен.
Шеңне-биле кара-хаактың
Чечектелир үезиниң халыны ол.
«Кызыл-сарыг рябиналар
Кыжын канчап турар чоор»— деп, элдепсинме.
Чыккылама соокту шыдаар,—
Чыжыргана бистиң черде болбазыкпе,
«Шыник оран Тыва дээрге,—
Швейцария ол-дур» —дижир улус-ла хөй.
А мен хуумда ону дыңнааш,
Арай черле чөпшээрешпес кижи чордум.
Ийис төрээн улус безин
Илиг, карыш дөмейлешпес ылгалдарлыг.
Чаңгыс хепке куткан чүүл-даа
Чажыт эвес—шынарлары өске болур.
Швейцария чараш-даа бол,
Швейцария боду болуп артар-ла ыйнаан.
Тыва дээрге—Өртемчейде
Дың-на чаңгыс, боду бүткен хайыралал-дыр.
Кавказ, Гоби, Карпат, Тундра,
Каан дээрниң каттышканы— Тывада бар.
Сарлык, теве, иви, хойлуг
Чамбы-дипте ындыг можу ховар ийик чоп!
«Соңгу чүктүң ивилери
Сооктан дескеш, мында келген чадавас» че?
Бөмбүрзектиң соңгу кезиин
Мөңге доштар шыпкан үе турбажык бе?
Доштар чоорту эрий бээрге,
Тожудан хөй иви соңгаар көшпээн деп бе?
Саха—якут, эвенкилер
Чаңы, дылы биске дөмей кандаай чүвел?
Изиг-Хөлдүң кыргыстары
Иевис дээш, Энесайны адаар болгай!?
Сайгарылдыр бодаарга-даа,
Саян чурттуг үндезин чон— тывалар бис...
Эргим черим Тываны улус
«Эртинелиг аптара» деп ойзу адаар.
Чилби кижи ону дыңнааш,
«Чиик болза — көдүрүпсе» кылдыр бодаар.
Алдын, мөңгүн эртинелиг
Аптараны чүдүрүп аар бодал-биле
Адан, теве кожуглардыг
«Аалчылар» олча хайып кээп-даа турган.
Саяннарга келбейн барза,
Сагыш соонда саарзыкталып артпас боор аа?»
Саяннарны көрбейн чыткаш,
Чамбы-диптиң өңүн канчап көрдүм дээр сен!
Таңды, Саян кавайланган
Даглыг чуртту тура соп ап чадашканнар.
Чазый, чилби хөөннүглер
Чанар туржук, мөчү сөөгүн арттырганнар...
Мээң Тывам байлактары
Менделеев даңзызын-даа болдуруптар.
Теве, өшкү чөөгү ышкаш,
Тейлер безин асбест дээр дүктүг ийин.
Кобальт, чугай, дус дээш
Комбинаттар бедип үнген тудуглар хөй.
Хөмүр-дашты экскаватор
Хөөмейлеп ажык черден узуп алыр.
Угулзазын эзим-арга
Уран бойдус каастап кылган аптараның
Эртинезин уштуп аарда,—
Эртем-билиг — дүлгүүр херек мындыг чүве.
Чиргилчинниң бырланнары
Чинчи ышкаш шалың суунуң кылаш дээри,
Чараш кыстың көрүнүптери,
Чаъс соонда челээш безин— мында тускай.
Чарлыг чогаал —«Арат сөзү»
«Чажам дивес боор сен» деп эгелээр ийик.
«Чедип келир арган турза,—
Черле ону эрттирбе» деп чагыыр-дыр мен.
Каптагайда хамык үнну
Кандан кылган хомус-биле дамчыдыптар.
Херек болза, чүрээн безин
Кезип бээрин харамнанмас чон-на болгай.
Хөөмей, сыгыт чаяалгазы—
Хөрек-чүрек эң-не ховар эртинези.
Чонар-дашты диргизиптер.
Чогаадыкчы салымныглар база мында.
Эдеришкен өөрү-биле
Эчизинге чедир черле каашпас чон.
«Биче буурай улус бис» деп,
Биче сеткип, улуургал чок сөглээр улус.

Вл. СЕРЕН-ООЛ.
(Уланчылыг).

Аныяктарның болгаш студентилерниң XII Бүгү-делегей фестивалынга уткуштур

ФЕСТИВАЛЬ ЧЕЧЭЭ

Чурт бүгүдезиниң шынаалаарында, хөлдер, хемнерниң чоок-кавызында таан-даа магалыг чечектер үнүп турар. Россияда ак ромашка чараш, Голландияда тюльпаннар сураглыг, Индияда хамыктың караа чечектелген лотосче көрнүр. Эмге-тик чок өң-баазын чечектер муң-муң, чүс-чүс муң! Ынчанмыже фестиваль чечээ — онза. Ол шынааларга үнмес хиреде-ле, Черниң тайбың турарын ындынналдыр күзээр кижи бүгүдези ону таныыр. Чер бөмбүрзээн куржаан беш янзы өңнүг сагларгар чечек—тайбың болгаш найыралдыг чурттаар ужурлуг беш дип ол.

Москва фестивалының эмблемазында ужуккан тайбың көк-бугазын бүгүде көре тыртып каар. оон чалгыннары чер бөмбүрзээн куспактаанзыг. көге-буга боду дээрге тайбың кудай-дээрниң шагдала сүлдези болу берген. Ол фестиваль эмблемазы келир чылдың эгезинден-не Москвага эң сураглыг чечек болу бээр.

Фестиваль чечээ почта-харылзаанның чагаа хаптары-биле маркаларынга, даштыкы чурттардан келген аалчыларга сунар чүүл-бүрү суй-белектерге, чап-чаа үнген номнар-биле плакаттарга чуруттунган көстүп келир. Фестиваль чечээ аныяктарның XII Бүгү-делегей фестивалының тугунга база чуруттунар.

Ол фестиваль чечээн Москвага Никарагуадан, Сальвадордан, Анголадан келир шериг хептиг оолдар, кыстар көөр. Ында эрге-шөлээ болгаш хамааржылга чок догуннаашкын дээш демисел үргүлчүлеп турар. Фестиваль чечээн АКШ-тың, ГДР-ниң, Англияның, Италияның, Чөөн чүк чурттарының аныяк кижилери көөр. Фестиваль чечээнге делегейниң аңгы-аңгы чурттарының пионерлери ёзулаар...

Фестиваль шимчээшкини эгелээнден бээр барык дөртен чыл четкен. Делегейниң ийиги дайынының диңми-даажы чап-чаа-ла соксаан. Аныяктарның Бүгү-делегей конференциязынга барык 70 чурттан Лондонга делегаттар чыглып келген. Хөй-хөй оолдар, кыстар — дайынчы шинел хаваяаларын кадаан шериг хептиг. Олар дайын халавы деп чүвени эки билир. ынчангаш аныяктарның чаңгыс эвя дээш, чер кырынга фашизм артынчыларын узуткаары дээш, ядролуг түрегделди болгаш ажыл чок чорукту когун үзе чок кылыры дээш демисежир даңгыраан бергеннер.

Ийи-ле чыл эрткенде, 1945 чылдың июль 25-те, алдын Праганың дээринге фестивальдың ак-көк тугу кииский бээрге, делегейниң демократтыг аныяктар гимнизи эң баштай чаңгыланып үнген. Ол гимнниң үнү оон соонда Бухарест биле Варшавага, Москва биле Берлинге, Вена биле Хельсинкиге, София биле Гаванага чаңгыланып үнген.

Аныяктарның болгаш студентилерниң Бүгү-делегей фестиваль бүрүзү-ле бодунун аайы-биле өңнүг. им-демдектиг. Москвага, Берлинге, София биле Гаванага — оларның дөртүнге киржир аас-кежиктиг болган мен. Эмгежок ужуражышкыннарлыг, дискуссияларлыг, эп-сеткил каттыштырар митингилерлиг, концерттерлиг, даштыкы чурттардан келген үе-чергелеривис болгаш өңнүктеривис-биле ижин кара чок беседалар эрткилээн, ол уттундурбас хүннерни эргилдир бодап келгеш, чүлдү-чүректе бүгү назыда артын калган «эң-не—эң-не» уттундурбас чүүлдерни кижи сактып келир-дир.

1957 чыл, фестивальдыг Москва... Кайнаар-даа барырынга, кайнаар-даа углай базарынга — биске фестиваль чечээ, тайбың көге-бугазы уткужуп келир чоржук. Аныяктарның болгаш студентилерниң VI Бүгү-делегей фестивалының ажыттынган хүнүнде Лужники стадионундан найысылалдың ак-көк дээриниче муң-муң көге-буга чайыннаалдыр ужуп үнчүк. Найысылал стадионунга турган хамык чон чаңгыс аай туруп келгеш, кыйгы салчык: «Дайын — херек чок», «Делегейге — тайбың!». Фестивальдың даштыкы чурттардан келген аалчыларының Москва-биле ужурашканы келир үеже кылыйткан, чаа делегей-биле, Советтер чурту-биле ужуражышкып болган. Күш-ажыл байырлалы, колония чурттарның аныяктарының эп-сеткил каттыжышкынының одаа. Кыстар хүндээ аныяктар ужуражышкыны — бо бүгү аалчыларывыстың сагыш-сеткилинден уттундурбас. Аныяктар шуулганының хагдынган хүнүнде Лужникиге кыптыккан байырлажылга оттары делегейниң аныяктарының найырал, тайбың база чаңгыс эп-сеткил сүлдези болу берген.

Фестиваль киржикчилерин мөңге чалыы София эвлен-ээлдек уткуп турду. Ынчан америк халдаашкынга удур демисежип турган Вьетнамның маадыр улузу болгаш аныяктары-биле чаңгыс эп-сеткилдиин илергейлээри ол хүннерниң кол болуушкуну апарган. Болгар черге ужудукчу-космонавт Алексей Леонов биле Вьетнамның дайынчы орденнери хөрээн каастаан, илерчалыы вьетнам маадыр Фам Ван Бингиниң ужурашканын сактыр-дыр мен. Ол 12 харлыында 11 катап балыглатсадаа, эмнедип алган соонда катап-ла партизаннар отрядынче чоруп турган. Ийи маадыр дынзыг-ла куспакташчык. Бузулбас совет-вьетнам найырал дамды суглан далай көзүлгени дег кылдыр база илережик. Оон дараазында хүнде Фам Ван Бинг биле оон өөрүнге Болгарияның пионерлери белек кылдыр... экскурсиялаар автобус эккеп берген, ону вьетнам улуска белектер — уруглар ойнаарактары, транзистор радиоприемниктери, номнар чык дола берген чоржук.

Берлинге болган фестивальга Ханойнуң уруглар госпиталының тударынга кирер акша-хөреңги чыыр компания чоруя турган чүве. Акшаны америк өрт-халап бомбаларындан качыгдаан уругларга бээр дээн. Берлинге фестиваль ажылдарының ёзулалын интернационалчы уруглар чыскаалы — аңгы-аңгы чурттардан келген пионерлер баштаан. Кижи чугаалап-даа ханмас карнавалдыг, сөөлгү Гавана фестивалының далай дег чалгаан өңнерлиг аян-шинчизин уттурдаа арга чок, ынчап Куба найысылалдың хамык чурттакчылары алдар-сураглыг эрик кудумчузунче-ле үнүп келгензиг чоржук!

Чаа гавана, районнарының чурттакчылары-биле совет-делегацияның ужурашкан хүнүнде чаагай күзээшкиннерлиг чеже беседа болбады дээр, ол районнарга чаа бажың бүрүзүн-не ажылчыннар кол бүдүрүлгеге ээлчээнде ажылдаан соонда туткан. Орустап, испаниаан ырлар орай дүнге чедир дыңналып турду.

Гаванага «Хостуг индир» ажыттынган. аңаа кайы-даа чурттуң, кайы-даа делегаты бодунуң сеткил хайныккан чүүлүн чугаалап болур. Чүс-чүс ораторлар эргешөлээ чок, хоойлу-дүрүм барымдаалавас ёзу-төре, ажыл чок чорук барып каргаар чорду. Фестиваль хүннеринде «Аныяктар империализмни ялалап тур» деп делегейниң трибуналы ажылдап турган чүве. Индирге юристер, ажылчыннар, чогаалчылар, студентилер келгеш чугаалап турдулар. Оларның аразында кым-даа империализмниң өжээргек үүлгелиглеринге онаар негелде, ялалалдыг. Трибунал хуралдарының бирээзи боол турда. Анголадан келген бичии уруг сөс бээрин дилей-дир он. Сценага ол үнүп келди. Зал шимээн чок апарды. Он бир харлыг уруг чүнү чугаалап шыдаар деп, ынчалза-даа ол чугаалай-дыр:

— Ачамны өлүрүп кааннар. Ачамны меңээ эккелдирип бериңер!

Ол сөстер сагыш-сеткилде мөңге артып калган...

...1985 чылда Москвага чайын эртер фестивальга чорудар чүүл-бүрү ажылдар-ла хөй, ынчангаш оларның шуптузун барып көөрүнге кижи назыны-даа чедишпес. Боочепсекти эндере бүдүрериңге удур, тайбың дээш демисел хүнү эртер. Кыстар байырлалы, ажыл-иш аайы-биле ужуражышкыннар болур. хөгжүмчүлер биле ыраажыларның делегей конкурстары, спорт маргылдаалары эртер. Уругларның чурук делгелгези, уруглар номнарының делгелгези ажыттынар. Башкылар биле вожатыйлар уругларны тайбың ёзузунга кижизидерин чугаалажыр. Чаагай күзел-сагыштыг чеже ужуражышкыннар, беседалар болбас дээр — кижи санап-даа четпес!

Москва фашизмни ашкан Улуг тиилелгениң 40 харлаан чылында, Делегейниң аныяктар чылында эртер XII Бүгү-делегей фестивалын манап турар.

Москва делегейниң чалыы салгалы-биле ужуражырынга белеткенип турар. Пионерлер келир фестиваль фондузунга кирер акша-хөреңгини субботниктерге болгаш воскресниктерге ажылдап ап турар. Оолдар болгаш кыстар, пионерлер биле школачылар даштыкы чурттардан келир аалчыларга белек, сувенирлерин интернационалчы найырал клубтары биле бөлгүмнеринде белеткеп, чогаадыкчы конкурстарны эрттирип турар.

XII Бүгү-делегей фестивалы, амыргын-на! Москвага ужурашкыже!

Станислав ФУРИК,
«Пионер» журналдың кол редактору.

(ПМА).

СПОРТ МЕДЭЭЛЕРИ

Хоккей. Найысылалдың армейжилери Риганың динаможуларын 4:2 санга ойнап алган, ол дээрге чурттуң чемпионадының ээлчеглиг оюнунга 6 санны киирген-дир.

Чемпионаттың чамдык түңнелдери мындыг. Свердловскиге «Соколдуң» хоккейстери «Автомобилистерни» 5:4 санга ойнап алган. Аалчылардан Юлдашев 3 шайбаны киир каккаш, эки ойнаан. Горькийге «Торпедо» «Химик-биле» хайымнашкан. (3:3 сан). А «Спартак» «Крылья Советов» командага уттурупкан — 5:6. А Челябинскиге болгаш Ижевскиге дуржулгалыг хоккейстер аалчылар тиилеп алган: «Трактор» — «Динамо» (Москва)—3:5, «Ижсталь» — СКА—1:3 санга тиилээннер.

Шыдыраа. Делегейниң бирги чери дээш Анатолий Карпов биле Гарри Каспаровтуң аразында он бешки оюн Москвага октябрь 20-де 94-кү көште хайым-биле доозулган.

Ереванга Тигран Петросянның мемориалының эң сөөлгү 120-ги салыы воскресеньеде доозулган. 47-ги көште Найджел Шорт (Англия) болгаш Эдуард Мнацаканян (ССРЭ) хайымны чөпшээрешкеннер.

Түңнелдер илерээн: Аршак Петросян —10,5 санныг (ап болдунар 15 сандан). Виталий Цешковский (ийилээн—ССРЭ) —9, Левон Еолян, Смбат Лпутян (ийилээн — ССРЭ), Петер Секели (Венгрия), Найджел Шорт (Англия) —8, Эдуард Мнацаканян, Игорь Новиков (ийилээн — ССРЭ), Амадор Родригэс (Куба)—7,5-7,5 санныг, Валентин Луков (Болгария), Эдвард Прандштеттер (Чехословакия), Кшиштоф Пытель (Польша), Ратмир Холмов (ССРЭ) 7-7 санныг, Наум Рашковский —6,5, Владимир Маланюк — 6, Виктор Купрейчик (шуптузу ССРЭ-ден) 5,5 саннарлыг.

Шашки. Делегейниң 44-кү чемпионадының лидерлери он үшкү турнуң соонда боттарының туружун улам быжыглааннар. Делегейниң экс-чемпиону А. Гантварг (ССРЭ) ап болдунар 13 сандан 10-ну, М. Кореневский (ССРЭ) болгаш Р. Клерк (Голландия) кайызы-даа 9 санны алганнар. Он үшкү салыгга Гантварг Отарны, Кореневский Капланны, Вигман Метелди, Ван Дер Вал Схолманы болгаш Клерк Канны удуп каан. Арткан салыглар хайымнашкан.

Футбол. Делегей чемпионады — 86-ның шилилге оюннарынга ГДР-ниң шилиндек командазы Югославияның командазынга Лейпцигке болган ужуражышкынга уттурган.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

КЫЗЫЛДЫҢ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУНУҢ

белеткел салбырынга 1984—1985 өөредилге чылында дыңнакчылар хүлээп алырын чарлап турар.

Белеткел салбыры Кызылдың педагогика институдунуң дараазында факультеттеринге кирер дыңнакчыларны белеткээр:

ФИЛОЛОГИЯ — национал школага орус дыл, литература; орус дыл болгаш литература, тыва дыл болгаш литература;

ФИЗИКА - МАТЕМАТИКА — математика болгаш физика;

ЭГЕ ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ — эге өөредилгениң педагогиказы болгаш методиказы.

Белеткел салбырынга совхозтарның, үлетпүр бүдүрүлгелерниң, тудуг, транспорт, харылзаа, хереглекчилер кооперацияларының организацияларының бир чылдан эвээш эвес стажтыг ажылчыннарын хүлээп алыр. Ажыл стажының хуусаазы сөөлгү бир чылда үзүктелиишкин чок болур ужурлуг.

Белеткел салбырынга кирерин күзээннер дараазында документилерни дужаар: билиниң дугайында документ, № 286 майыктыг эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, ажылдап турар чериниден чоруткан бижик болгаш характеристика, 3Х4 см хемчээлдиг сес фото-чурук.

Белеткел салбырынга ол ышкаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хүрээлениниден халашкан дайынчыларны, а ол ышкаш 2 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг пионерлерниң улуг вожатыйларын база хүлээп алыр.

Шеригден халашкан кижилер шериг кезээнден өөренири-биле чоруткан бижикти болгаш характеристиканы, пионерниң улуг вожатыйлары — школалардан чоруткан бижикти болгаш характеристиканы киирер.

Национал школаларга орус дыл болгаш литература мергежилинге 1984 чылда кедээ школаларны доосkan болгаш ажыл стажы чок кижилерни база хүлээп алыр. Олар белеткел салбырынга кирери-биле школаның директорунуң болгаш комсомол организациязының секретарының ат салганы характеристиканы база улус өөредилгезиниң район килдизиниң чоруткан бижиин көргүзер.

1984 чылдың ноябрь 24-те болур беседалажышкынның түңнелдерин барымдаалап, белеткел салбырынга хүлээп алыр кижилерни тодарадыр.

Салбырга өөредилгениң хуусаазы 7 ай. Кичээлдер бо чылдың декабрь 1-ден эгелээр.

Дыңнакчыларны айда-ла 40 рубль стипендия-биле хандырар, чугула херек кижилерге—общежитиеге орун бээр.

Документилерни бо чылдың ноябрь 20-ге чедир хүлээп алыр.

Документилерни чорудар адрези: Кызыл хоорайның Ленин кудумчузу, № 34 бажың, белеткел салбыры.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тываның электри четкилери дараазында тускай эртемниг ажылдакчыларны болгаш ажылчыннарны ажылче чалап тур: котёл дериг-херекселдерин, суг, хүл арыглаар херекселдерни башкарар машинистерни, электростанцияның электри дериг-херекселдерин хандырар талазы-биле дежурный электромонтёрларны, турбина болгаш котёл дериглерин септээр слесарьларны, газ болгаш электри-биле каннакчыларны, котёл цегиниң доозун арыглакчыларын, насостар машинистерин, электри дамчыдылгазының бедик вольтулуг шугумнарын септээр электромонтёрларны, электрослесарьларны, бызанчы бетонщиктерни, чылыдылга бээр черниң дериглерин септээр слесарьларны, бүдүрүлге базаларының арыглакчыларын, бульдозерлер тракторисгерин, трансформаторлар септээр электрослесарьларны, бульдозерлер септээр слесарьларны, электри дериг-херекселдерин хынап көөр электромонтёрларны, бедик краның машинизин, электри тогун аңгылаар албанның мастерин, I болгаш 2 класстарның чолаачыларын, автомотористерни, слесарьларны, төп чүткел септелге албанының мастерин, экскаватор башкарыкчыларын, котёл цегиниң дежурный слесарьларын, техниканың айыыл чок чорууунуң инженерин, чазаныкчыларны, котёл салбырының мастерин, релениң электромонтёрларын, турбина машинистерин, адакы станциялар бөлүүнүң мастерлерин, штукатур-малярларны, грейфер краның башкарыкчызын.

Албан чериниң автобустары-биле ажылчыннарны дажыглаар, ажылчыннарның столоваязы болгаш бичии уругларга албан чериниң садиктери бар.

Адрези: Кызыл хоорай, Тываның электри четкилери, кадрлар килдизи, ажылдаар шагы — эртенгиниң 8-тен кежээкиниң 17 шакка чедир. «Электростанция» деп автобус доктаар черге № 3 болгаш 14 автобустар-биле чедер.

Тываның күрүне филармониязы каасталга чурукчузун, администраторларны, секретарь-машинакчыны, кадрлар килдизиниң инспекторун, директорнуң концерт талазы-биле оралакчызын, слесарь-мотористи, хеп мастерин ажылче чалап турар.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы дараазында тускай эртемнерниң хүндүскү өөредилгелиг белеткел салбырынга (рабфак) хүлээп алышкынны кылып турар:

1 «Автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы»;
2. «Үлетпүр болгаш хамааты тудуг».

Ажылчыннардан кирерин күзээннер ажылдаан сөөлгү черинге (декабрь 1-ге чедир) үзүктелиишкин чок 1 чылдан эвээш эвес стажтыг болур ужурлуг.

Документилерни ноябрь 25-ке чедир хүлээп алыр. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниден курлавырже халашканнардан документини өөредилгениң бүгү дургузунда хүлээп алыр. Белеткел салбырынга хүлээп алыр дугайында айтырыгны ноябрь 25-26-да шиитпирлээр. Өөрениириниң хуусаазы 1984 чылдың декабрь 1-ден 1985 чылдың июль 31-ге чедир. Айда 40 рубль стипендияны төлээр.

Киргеннерни ниити чурттаар чер-биле хандырар. 34 хардан өрү эвес назылыгларны хүлээп алыр.

Белеткел салбырын чедиишкиниг доозуп, шылгалдаларны туткааннарны кирериниң шылгалдазы чокка бирги курска хүлээп алыр. Өөренирин күзээннер дараазында документилерни дужаар: бүдүрүлге чериниң азы совхозтуң өөредири-биле чоруткан бижиин төгерик таңма базып шынзыдар, ортумак билиниң дугайында документиниң болу, № 286 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, бүдүрүлге характеристиказы, 3х4 хемчээлдиг 8 фото-чурук, күш-ажыл дептериндеп ушта бижилге, өөредип чорудар дугайында айтырыгны шиитпирлээн хуралдың протоколундан ушта бижилге.

Билдириишкинниң болу келгеш, бижиир.

Филиалдың адрези: 667001, Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың № 4, белеткел салбыры.

Автомеханиктерниң, секретарь машинакчыларның, «А», «В», «С», «Д», «Е» категорияның чолаачыларының, радиотелеграфистерниң кежээки курстарынга өөренирин күзээннерни ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы чалап тур.

Кичээлдер 1984 чылдың ноябрь 10-да эгелээр.

Томск филармониязының «Мозаика» деп эстрада коллективиниң концерттери болур. Программада сатира, шоодуглар, орус болгаш совет композиторларның ырлары, хөгжүм херекселдери-биле күүселделер бар. Ван-Шу-Шань бөлүүнүң киржилгези-биле улуг цирк программазын Томск филармониязының артистери база көргүзер.

Концерттер октябрь 27—28 хүннеринде хөгжүм-шии театрынга болур. Концерттерниң болур шактары: уругларга 14.00 шакта, оон дараазында 16.00, 19.00 шактарда.

Билеттерни хөгжүм-шии театрының кассазында садып турар. Бүгү көрүкчүлерни чалап турар.

ДОСААФ обкомунуң чанында дельтапланнар клувунга чыылданы чорудуп турар.

Айтырыг тургузар адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 68. Телефону 2-31-69 (Кежээки үеде).

ХРОНИКА

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиуму Валентина Доржуевна Кууларны Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң кежигүнүнге соңгаан.

ТВ

ОКТЯБРЬ 25-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — «Үе». 8.40—Эртенги гимнастика. 8.55 — «Красные колокола». Чеди сериялыг уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязы. 9.50 — Хөглүг чарыштар. 10.35 — Концерт. 10.55— Док. телефильм. 11.20 — С. Прокофьев — «Ромео биле Джульетта» балеттиң музыказындан үзүндүлер. 11.50 — Ю. Туламиниң шүлүктери. 12.20 — 12.25 —Телемедээлер.

14.15 — Телемедээлер. 14.35 — Док. телефильм. 14.55 — Орус чугаа. 15.25 —Эртемденнер Москва чоогунуң агроүлетпүр комплекизинге. 16.00— «Австрияның черинде». Киноочерк. 16.20 — Москва комсомолунуң ажыл-херектери. 17.05 — «Силерни Свердловскиниң опера театры чалап тур». 17.40 — «Албан-даа эрттирип, найыралдажып-даа... турар бис». 18.00 — Аңгы делегей болгаш ажылчын шимчээшкини. 18.30 — Док. фильм. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.05 — Музыкалыг дамчыдылга. 20.00 —«Красные колокола». Уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Концерт. 23.05 — Док. телефильм. 23.15 — Бөгүн делегейде. 23.30 — 23.50 —Шыдыраага делегей чемпионады.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Куруг. дазыр чер кандыг болурул...» 8.35; 9.35 — Төөгү. 4-кү класс. 9.05; 12.40 — Англи дыл. 10.05 — География. Географтыг ажыдыышкыннар төөгүзүнден. 10.35; 11.40—А. С. Пушкин. 5-ки класс. 11.05 — Астрономия. Планеталар. 12.10—Ниити биология. 10-гу класс. 13.10 — Чурулга уран чүүлү. 7-ги класс. Эллиннерниң уран чүүлү. 13.40 — Карл Маркс болгаш революстуг Россия. 14.10 — Эртем-лептерелдиг фильм. 14.20—И. Ильф болгаш Е. Петров. Амыдыралының болгаш чогаал ажылының арыннары. 15.15 — 15.20 — Телемедээлер.

18.00 — Телемедээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20 — Уругларга фильм. 18.45 — «Артист болгаш үе». 19.15 — Телемедээлер. 19.25 — «Азия төөгү». 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 — «Операция «Ритм». Ийиги дамчыдылга. 20.50 — Фильм-концерт. 21.00 — «Үе». 21.35—23.55 —«Угол падения». Уран-чечен фильмниң 1-ги, 2-ги сериялары.

Редакторнуң оралакчызы
К. К. САТ.

Агаар

Бөгүн республикага бүргеп, аязыр. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 7—12 метр.

Дүне 6—11 градус соок, чамдык черлерге 2 градус чылыгдан 3 градус чедир соок болур.

Кызылга бүргеп, аязыр. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Дүне 6—8 градус соок, хүндүс 6—8 градус чылыг болур.

КИНО

ОКТЯБРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Счастливая Женька»** 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 21.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Семеро солдатиков»** 9.30, **«Завещание профессора Доуэля»** 11.00, 13.10, **«Судьба барабанщика»** 15.00, **«Репортаж из бездны»** 17.00, 18.50, 20.40 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Шабана»** 15.00, 17.30, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Танцор «Диско»** 12.30, 15.00, 17.30, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Кто сильнее его»** 18.00, 20.00 шактарда.

Редакцияның адрези: 667000. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 3. Телефоннары: редакторнуң 2-24-63, редакторнуң оралакчыларының 2-35-24, харыысалгалыг секретарьның 2-25-35. секретариаттың 2-23-35. партийжи амыдырал болгаш үлетпүр килдистериниң 2-31-75. пропаганда болгаш совет тургузуг килдистериниң 2-37-13. чагаа килдизиниң 2-41-27. информация килдизиниң 2-20-60. культура килдизиниң 2-23-54, кедээ ажыл-агый килдизиниң 2-21-47, корректорларның 2-27-41. бухгалтерияның 2-12-45. солун келбейн барганда 2-32-75 телефонче долгаар.

Солун неделяда 6 катап үнер.

Чагыг № 2073.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1;

ТС—01089.